

Cedidizmden Bağımsızlığa
Hariçte

TÜRKİSTAN MÜCADELESİ

Prof. Dr. A. Ahat Andican





YAYIN NU: 1504
KÜLTÜR SERİSİ: 865

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-605-155-914-8

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

1. Basım: 2003, Emre Yayınları

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Tashih: Zeynep Arpacı - Gürkan Canpolat

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Dizgi- Tertip: Ötügen

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: İmak Ofset Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika Numarası: 45523 Tel: (0212) 444 62 18

Kitabın bütün yayın hakları Ötügen Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik
çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı
yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz
ve yayımlanamaz.

AHAT ANDİCAN, Özbekistanlı göçmen bir ailenin çocuğu olarak 1951 yılında Afganistan'ın Kunduz şehrinde dünyaya geldi. Babasının adı Hacı Yoldaş, annesinin adı Bibi Hacıre'dir. Ailesiyle birlikte 1953 yılında Türkiye'ye göç etti. İlk, orta ve lise öğrenimini Akşehir'de tamamladıktan sonra 1968 yılında Cerrahpaşa Tıp Fakültesine (CTF) girdi ve 1974 yılında doktor oldu. Askerlik hizmetinin ardından asistan olarak girdiği CTF Genel Cerrahi Anabilim Dalında, 1980 yılında uzman, 1984 yılında doçent ve 1991 yılında profesör olarak akademik kariyerini sürdürdü. Tıp kariyerine paralel olarak İstanbul Üniversitesi (AUZEF) Tarih Fakültesini bitirdi ve tarihçi unvanını aldı.

Türkistan ve Avrasya konularında çok sayıda STK'nın kurucusu ve yöneticisi olan Ahat Andican, 1980 yılından itibaren "Sovyetler Birliği", "Türk Dünyası" ve "Türk Dış Politikası" üzerine çalışmalar yaptı. Bu alanda yayımlanmış yüzlerce makalesi ve *Değişim Sürecinde Türk Dünyası* (1996), *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* (2003), *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya* (2009), *Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras* (2019) başlıkları altında yayımlanmış dört kitabı vardır. İkinci kitap *Turkestan Struggle Abroad* başlığıyla İngilizceye çevrilmiş olup Michigan Üniversitesinde yüksek lisans ve doktora öğrencileri için Orta Asya konusunda tavsiye edilen okuma listesine alınmıştır.

Dr. Ahat Andican, 1995 ve 1999 genel seçimlerinde art arda iki kez İstanbul milletvekili (ANAP) seçildi. 55. Cumhuriyet Hükümeti'nde Türk cumhuriyetlerinden sorumlu devlet bakanı ve hükümet sözcüsü olarak Türk dünyası ile ilgili çalışmalarını siyasi alana taşıdı ve bu bölgelere yönelik Türk dış politikasının düzenleyicisi oldu. Bu siyaset döneminde Milli Eğitim ve Dışişleri komisyonlarında üyelik yapan Dr. Andican, 2000-2002 yılları arasında Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisinde Türkiye'yi temsil etti.

2005 yılında üniversiteye dönen Dr. Andican, CTF'de öğretim üyeliği görevini sürdürürken, Harp Akademilerine bağlı Stratejik Araştırmalar Enstitüsünde ve 2015 yılından itibaren de Milli Savunma Üniversitesinde "Kafkasya ve Orta Asya Jeopolitiği" alanında yüksek lisans ve doktora dersleri verdi. Ayrıca, 2003-2016 yılları arasında Okan Üniversitesi Mütevelli Heyeti üyeliği görevini yürüttü.

2017 yılında İYİ Parti kurucuları arasında yer alan Dr. Ahat Andican, 24 Haziran 2018 seçimlerinde yeniden İstanbul milletvekili seçildi. Hâlen TBMM'de milletvekili ve Parlamentolar Arası Birlik üyesi olarak görev yapmaktadır. Dr. Andican, Prof. Dr. Gülnur Andican ile evlidir. Andicanların Aybek ve İlber isimli iki oğulları vardır.

İÇİNDEKİLER

İkinci baskıya ön söz.....	14
Ön söz.....	15

BÖLÜM 1

HAREKETİN KAYNAKLARI

Cedidizm	22
Çarlık Rusyası'ndaki siyasi hareketler ve Türkistan'a yansımaları.....	25
Bolşeviklerin milliyetler politikası.....	29
İhtilâl dönemlerinde ve sonrasında Türkistan	32
Millî otonomi hükümetleri: Hokand Muhtariyeti	35
Türkistan Otonomisi.....	38
Alaş Orda Otonomisi	42
Başkurdistan Otonomisi.....	44
İdil-Ural Otonomisi.....	49
Türkistan hanlıklarının sonu ve halk cumhuriyetlerinin kurulması	54
Hive Hanlığı	54
Buhara Hanlığı	56
Harezmi Halk Cumhuriyeti	61
Buhara Halk Cumhuriyeti	62
Türkiye'ye yardım.....	65
Anadolu Hükümeti'nin Türkistan politikaları	67
Buhara Halk Cumhuriyeti'nin sonu	71
Osmanlı İmparatorluğu kaynaklı etkiler	73
Harp esirleri ve gönüllüler	74
İttihat ve Terakki teşkilatı ile İlişkiler	80
Cemal Paşa'nın Afganistan faaliyetleri.....	91
Enver Paşa'nın faaliyetleri	99
Enver Paşa Türkistan'da.....	103
Hacı Sami ve diğer İttihatçılar.....	105
Orta Asya Millî Avami İhtilâl Cemiyetlerinin İttifakı.....	106
Basmacılık hareketi	111
Türkistan coğrafyasından dış ülkelere göçler.....	116
Birinci göç dalgası: 1916 İsyanı dönemi.....	119
İkinci göç dalgası: Basmacılık dönemi.....	120
Üçüncü göç dalgası: Kolektivizasyon dönemi	122

BÖLÜM 2
BOLŞEVİK İHTİLÂLİ'NDEN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA:
MÜLTECİLİK YILLARI

AMU DERYA'NIN ÖTESİ	127
Emir Amanullah'ın düşleri.....	132
Buhara emirinin sürgün yılları	136
Orta Asya Millî Avami İhtilâl Cemiyetlerinin İttifakı'nın hariçteki ilk çalışmaları	141
Basmacı liderlerinin Afganistan'daki faaliyetleri.....	145
Beççe-i Saka olayı ve Türkistanlılar	148
Basmacıların sınır ötesi operasyonları.....	150
Basmacı liderlerinin sonu.....	153
TÜRKİSTANLILAR AVRUPA'DA	159
Siyasal teşkilatlanmanın liderleri	162
1924 Berlin Kongresi: Orta Asya Müslümanları Millî Avami İhtilâl Cemiyetlerinden Türkistan Azadlık Cemiyeti'ne	167
ESİR MİLLETLER CEPHESİ: PROMETE	173
Promete hareketinin kökleri.....	173
Avrupa'daki mülteci gruplar.....	175
Promete teşkilatı kuruluyor.....	177
Promete teşkilatının yapısı.....	180
<i>Promete</i> dergisi	182
Polonya ve Promete: Bilimsel ve siyasal destek.....	186
TÜRKİSTAN-BERLİN HATTI VE ÖTESİ	189
Türkistanlı öğrenciler Almanya'da	192
Öğrenci projesinin sonu	197
Türkistan'a dönenler	203
Ve dönmeyenler	210
SİYASİ MERKEZ: TÜRKİYE	213
Mülteci Türk liderleri Türkiye'de.....	214
Mülteci Türklerin sesi: Yeni Kafkasya	215
Türkistan Millî Birlik Teşkilatı'na doğru	217
Türkistan Azadlık Cemiyeti 1927 İstanbul Kongresi	219
Yeni Türkistan mecmuası ve Promete Birliği'ne Katılım	222
Türkistan Türk Gençler Birliği'nin kurulması.....	226
TTGB ile Azerbaycan Gençler Birliği ittifakı	229
Çokayoğlu, Velidi, Kocaoğlu üçgenindeki sürtüşmeler ve Zeki Velidi'nin yeniden başkan oluşu	230
Çokayoğlu'nun tasfiyesi	232
Zeki Velidi Togan Avrupa'da.....	235
Zeki Velidi Togan'ın TMB'den ayrılması	237
1929 İstanbul Kongresi	240
Yaş Türkistan Mecmuası	242
Azerbaycan Millî Hareketi ile İdil-Ural Hareketi içerisindeki gelişmeler ve TMB'ye yansı- maları.....	246
Yeni Türkistan dergisinde yönetim değişikliği ve Osman Kocaoğlu'nun ayrılması	248
Varşova-İstanbul-Tahran eksenindeki çalışmalar.....	253
Şark murahhasının yarattığı kriz.....	255

Agabekov Olayı.....	258
Sovyet casusları İstanbul'da	261
TMB çalışmalarının Sovyetler Birliği'ndeki yansımaları	263
Türk iç politikasında değişiklikler ve Yeni Türkistan'ın kapatılışı	264
<i>Yaş Türkistan-Atsız Mecmua</i> Çatışması.....	269
I. Türk Tarih Kurultayı ve Zeki Velidi Togan'ın Türkiye'den ayrılışı	274
TMB'nin Doğu Türkistan politikası ve Japonya ile ilişkiler	275
İngiltere ile temas arayışları	280
Mecdeddin Delil Doğu Türkistan'da	282
Türkiye'de dış Türk dergilerinin yasaklanması	284
Türkistan Türk Gençler Birliği'nden Türk Kültür Birliği'ne	287
DOĞU ÜLKELERİNDEKİ FAALİYETLER	293
Bolşevik İhtilâli sonrasında İran.....	293
TMB'nin İran'daki çalışmaları	295
Afganistan'da 30'lu yıllar	302
Müftü Sadreddin Han'ın tasfiyesi.....	306
Hükümet-i İlahiye girişimi	311
TMB'nin Japon yönetimi ile ilişki kurma çabaları	312
Osman Kocaoğlu Afganistan'da	314
Hindistan'daki Türkistanlılar ve faaliyetleri.....	316
SAVAŞA DOĞRU	321
Ermeni meselesi ve Promete teşkilatına etkileri	321
Türkistan, Kafkasya ve Ukrayna Dostluk Cemiyeti'nin kuruluşu	323
Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyeti'ne girişi.....	325
Mareşal Pilsudski'nin ölümü.....	326
Komintern kararları ve Avrupa sosyalizmindeki değişiklikler.....	328
Rusya Esiri Türk İleri Cephe Birliği'nin kuruluşu.....	329
Promete dergisinde yeni düzenlemeler	330
TMB'deki gelişmeler	333
Muhacir liderlerinin Türkiye'den çıkarılmaları	334
1939 Berlin Kongresi ve Çokayoğlu'nun başkanlık dönemi.....	336
Almanya-Japonya ekseninde Sovyet mültecileri ve Promete.....	338
Polonya'nın işgali ve Promete hareketinin sonu	342
Polonya'nın işgali sonrasında Türkistan Millî Birliği	345

BÖLÜM 3 İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARI

DEVLER SAVAŞINDA PİYONLAR	353
Barbarossa Harekâtı başlıyor.....	353
Alman ırk anlayışı ve Doğu Bakanlığı'nın kurulması	354
Rus cephesinden Alman esir kamplarına	357
Harp esiri komisyonları kuruluyor	361
Mustafa Çokayoğlu'nun ölümü	362
Millî Lejyonların kurulması	371
Dış Türk liderleri ile temas	376
Adlon Toplantısı	378
Veli Kayyum Han'ın ortaya çıkışı	382

Türkistan Millî Komisyonu'nun kurulması.....	387
Türkistan Lejyonu	389
Millî Türkistan Birlik Komitesi'nin kurulması ve Türkistan Lejyonu'nun geliştirilmesi.....	391
Türkistan Lejyonları cephelerde.....	394
1943 yılı gelişmeleri	401
Millî Türkistan Birlik Komitesi içerisinde muhalefetin ortaya çıkışı	405
SS'lerin Turancılığı ve Doğu Türk Gücü.....	406
General Vlasov ve Rus Kurtuluş Ordusu projesi.....	410
Türkistan Millî Hükümeti'nin kuruluşu	412
Kaçınılmaz sona doğru	413
Savaşın sonu ve Nürnberg Mahkemeleri.....	415
SAVAŞ DÖNEMİNDE TÜRKİYE	419
Savaş dönemi Türkçülük akımları ve Türk-Alman ilişkileri.....	420
Saraçoğlu ve devlet Türkçülüğü	425
Veli Kayyum Han'ın Türkiye ziyareti.....	431
Türk Kültür Birliği'nden Eminönü Halkevi'ne.....	434
Türk iç politikasında değişiklikler ve Türkçü dergilerin kapatılması	437
3 Mayıs olayları ve Zeki Velidi Togan'ın tutuklanması.....	439
Türkçülük-Turancılık Davaları.....	443
Sovyetler Birliği'ne teslim edilen siyasi mülteciler	446
YENİDEN AFGANİSTAN	449
Afganistan'da Sovyet karşıtı çalışmalar	449
Sovyet ajanı Aykarlı yeniden sahnede	451
Operasyon kod adı: Hansa.....	452

BÖLÜM 4 SOĞUK SAVAŞ YILLARI

HARP ESİRLERİNİN DÖNÜŞÜ	457
Amerika sahneye çıkıyor	458
Rusya Halklarını Kurtarma Komitesi'nin kuruluşu.....	461
Türkeli Komitesi'nin kurulması	463
MTBK ile Türkeli arasındaki ayrışma.....	466
Bolşevik Aleyhtarı Mücadele Koordinasyon Merkezi	468
Amerikan Komitesi'nin sonu ve yeni arayışlar.....	469
MTBK'nin Doğu ülkelerine açılması	471
Soğuk Savaş döneminde Türkistanlılara yönelik Sovyet propagandaları	475
Türkistan kavramını yaşatan adam: Dr. Baymirza Hayit	479
Soğuk Savaş döneminde Türkiye.....	481
Türkistan dernekleri ve yeniden teşkilatlanma süreci.....	484
İstanbul dışındaki çalışmalar.....	489
TMB'nin Sonu	490
Doğu ülkelerindeki faaliyetler	494
Sovyet köstebeğinin sonu.....	497
Orta Doğu ülkelerinde yürütülen faaliyetler	500

BÖLÜM 5 BAĞIMSIZLIĞA DOĞRU

Türkiye, İran ve Afganistan hattında darbeler ve devrimler.....	507
Türkistanlılar yeniden sahnede	509
<i>Türkistan</i> dergisinin çıkarılması ve Türkistan Araştırmaları Vakfı'nın kurulması	512
Afganistan Savaşı ile ilgili çalışmalar	513
Uluslararası Türkistan kurultayları	515
Derneğin kamu yararına dernek hâline getirilmesi ve Avrasya Federasyonu'nun kuruluşu	517
Amerika'daki gelişmeler.....	519
Almanya'daki çalışmalar	520
AFGAN TÜRKİSTANI'NDA SAVAŞ	523
Kuzey Afganistan Vilayetleri İslam İttihadı ve Azad Beg hareketi	525
Necibullah Hükümeti'nin sonu ve General Dostum'un sahneye çıkışı	531
Mücahit Hükümeti ve Kâbil'de iktidar savaşları	532
Afganistan Millî İslami Hareketi'nin (Cümbüş-i Millî) kurulması.....	533
Taliban hareketinin doğuşu	537
Azad Beg'in ölümü	540
İttifakın dağılması ve Kuzey Afganistan'daki direnişin sonu	542
11 Eylül olayları ve Afganistan'a ABD müdahalesi	545
SONUÇ	547

EKLER

Belgeler.....	555
Bayraklar.....	657
Hariçteki Türkistanlılar tarafından Türkistan'la ilgili olarak çıkarılan yayınlar dizini (Kitap ve süreli yayın)	661
Olaylar dizini (1915-2001)	667
Kitapta kullanılan kısaltmalar	678
Harita ve resim fihristi	679
Kaynaklar.....	683
Dizin	695

İkinci Baskıya Ön Söz

Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi isimli kitabımın ilk baskısından bu yana tam 17 yıl geçti. Kitap “Bağımsız Türkistan” idealiyle ülkelerinden çıkan Türkistanlı aydınların Türkistan’dan Türkiye’ye, Hint alt kıtasından Avrupa’ya uzanan geniş bir coğrafyada, yaklaşık 70 yıl boyunca ve çoğu kez gizli örgütlenmeler hâlinde Sovyetler Birliği’ne karşı verdikleri mücadeleyi anlatmaktaydı. O güne dek bu alanda hiçbir çalışma yapılmamış olduğundan büyük ölçüde orijinal belgelere ve birincil kaynaklara dayalı olarak yazılan kitap yoğun ilgi çekti ve Türkistan tarihinin bu dönemi için referans kitap hâline geldi. Basıldığı günden itibaren Türkistan’la ve dış dünyadaki Türkistanlılarla ilgili yazılan kitapların, tezlerin ve makalelerin büyük bir çoğunluğunda kaynak olarak kullanılıyor olması, benim açımdan çok gurur verici oldu.

Kitap 2007 yılında *Turkestan Struggle Abroad* başlığıyla İngilizceye çevrildi. İngilizce tercümenin çıkışından bir yıl sonra Michigan Devlet Üniversitesinin Asya Tarihi ve Araştırmaları Bölümü tarafından Orta Asya konusunda yüksek lisans ve doktora öğrencileri için okuma listesine alınması, kitabın uluslararası düzeyde de ilgi çektiğinin bir kanıtı oldu. 2010 yılında *Central Asian Survey*’de yapılan bir değerlendirmede, büyük ölçüde orijinal kaynaklara dayalı olarak yazılan kitabın bu alanda birincil bir kaynak olarak kabul edilmesi gerektiği belirtilmekteydi.* Kitap 2010’da *Türkistan Üçün Küreşler* başlığıyla Uygurca ve 2017 yılında *Türkistan Üçün Küreş* başlığıyla Özbekçeye çevrildi.

İlk baskı, bu tip referans kitaplar için ülkemizde rekor sayılabilecek bir sayıda, 5000 adet olarak basılmıştı. Basımdan sonraki dört-beş yıl içerisinde mevcudu tüken-di ve uzun bir süreden beri ancak nadir eserler kategorisinde bulunabilmekteydi. İşte tam bu noktada Ötüken Neşriyat’ın başarılı editörü, değerli kardeşim Göktürk Ömer Çakır devreye girdi ve kitabın ikinci baskısının yapılması imkânı ortaya çıktı. Bu konuda kendisine minnettarım. Ayrıca onun şahsında kitabın basımı için emek veren bütün Ötüken Neşriyat mensuplarına teşekkür ediyorum. Kitabın ikinci baskısının da, ilk baskıda olduğu gibi, yoğun bir ilgi göreceği ümidiyle bütün okuyuculara saygı ve sevgilerimi sunuyorum.

Ahat Andican
Ocak 2020, Ataköy, İstanbul

* Book Reviews, *Central Asian Survey*, Vol. 29, No.1 (2010), s. 131-133.

Ön Söz

20. yüzyıl savaşlar ve ihtilaller yüzyılı oldu. İki büyük dünya savaşı ve onları izleyen uzun ideolojik Soğuk Savaş döneminde, milyonlarca insan hayatını kaybetti ve milyonlarca da ülkesini terk etmek zorunda kaldı. Özellikle Sovyetler Birliği'nde komünist ideolojinin kontrolü altına giren milletler, insanlık tarihinin en büyük trajedisini yaşadılar. “Gelecek” adına “bugünü” köleleştirmek isteyen bu ütopyaya hiç ses çıkarmadan boyun eğenler hayatta kalabildi, karşı çıkanlar ise acımasızca yok edildi.

Bu insanlık dışı ideolojiye karşı savaşmak ve ülkelerini bağımsızlığa kavuşturmak umidiyle dış memleketlere çıkan kadrolar ise “dünya dengelerini belirleyen büyük güçlerin çatışma alanında piyon olmak” trajedisine karşı karşıya kaldılar.

Yüz yüze kaldıkları bu gerçeğin tüm acımasızlığına rağmen onlara düşen, bağımsızlık idealleri doğrultusunda inançla ve inatla mücadelelerini sürdürmektir. Nitekim öyle yaptılar. İçinde buldukları şartların kötülüğüne ve karşılarındaki düşmanın gücüne bakmaksızın ellerindeki tüm imkânları kullandılar ve sonuna kadar mücadele ettiler.

Elinizdeki kitap “Bağımsız Türkistan” idealiyle ülkeleri dışına çıkararak dünyanın çeşitli coğrafyalarına dağılan ve yaklaşık 70 yıl boyunca bu amaç doğrultusunda, Sovyetler Birliği karşıtı mücadelelerini sürdüren Türkistanlı kadroların hikâyesini, bir diğer deyişle; “Hariçteki Türkistan Mücadelesi”ni anlatmaktadır.

Afganistan'dan Avrupa'ya uzanan geniş bir coğrafya üzerinde ve neredeyse 70 yılı aşan bir zaman diliminde gerçekleştirilen siyasal çalışmaların belli bir kesitinde rol oynamış ve bir dönemini de şekillendirmiş birisi olarak, böylesine kapsamlı bir millî mücadelenin, tarihin karanlık dehlizlerinde kaybolup gitmemesi gerektiğini düşünmekteydim. İyi ve kötü yönleriyle, doğruları ve yanlışlarıyla “Hariçteki Türkistan Mücadelesi” objektif bir şekilde yazılmalı ve tarihin yargıçlığına sunulmalıydı. *Türkistan* dergisini çıkardığım 1990'lı yıllarda bu konuyla ilgili verileri toplamaya başladım.

Karşılaştığım temel güçlük, Türkistan hareketinin çoğu kez gizli teşkilatlanmalar şeklinde yürütülmüş olması nedeniyle, orijinal belgelere ulaşmanın neredeyse imkânsız oluşuydu. Bir diğer güçlük ise, bütün bir yüzyıl boyunca devam etmiş olan bu hareketin, birbirinden uzak, çok sayıda ülkede ve farklı siyasi ortamlarda sürdürülmüş olmasıydı. Bu nedenle batıda ve doğuda birçok ülkenin kaynaklarını araştırmak mecburiyeti vardı. Orijinal belgelere ulaşmak, hareketin tarihsel gelişim süreciyle ilgili kaynakları taramak ve dönemi bizzat yaşamış insanların tanıklığına başvurmak yaklaşık 10 yılımı aldı. Fakat sonuç, bütün bu zahmetlere değdi ve hemen hemen bütünüyle orijinal belgelere ve objektif kaynaklara dayalı bir eser ortaya çıktı.

“Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçteki Türkistan Millî Mücadelesi”, 20. yüzyıl boyunca, birçok nesil tarafından sürdürülmüş bir mücadeledir.

Türkistan coğrafyasında Sovyet hâkimiyetinin tesis edildiği yıllarda, hariçteki mücadelenin ilk merkezi Afganistan olmuştur. Mücadelenin başlıca aktörleri ise Türkistanlı aydınlar, Basmacılık hareketinin önderleri, İttihat ve Terakki hareketinin bazı liderleri ve eski Buhara emiri idi.

Siyasi hareketin ağırlık merkezi, 1920’li yılların ortalarında itibaren, başta Almanya, Fransa ve Polonya olmak üzere, bazı Avrupa ülkelerine ve ağırlıklı olarak da Türkiye’ye kaydırıldı. Sovyet esiri milliyetlerin kadroları ile birlikte Promete Cephesi oluşturuldu. Türkistan Millî Birliği bünyesinde sürdürülen çalışmalar 1940’lı yıllara kadar devam etti.

İkinci Dünya Savaşı başlarında, Sovyet ordusunda savaşan yüz binlerce Türkistan askerinin Nazi Almanyası’na esir düşmesi ve bunların örgütlenerek “Türkistan Lejyonları”nı oluşturmalarıyla dış dünyadaki Türkistan mücadelesi yeni bir boyut kazandı. Savaş boyunca yüz binlerce Türkistanlı, kendilerini hiç ilgilendirmeyen bir mücadelenin piyonları oldular ve cephenin her iki tarafında hayatlarını kaybettiler.

Savaş sonrası dönemin belirleyicisi ise ideolojik kamplaşmaydı. ABD ve Sovyetler Birliği liderliğinde yürütülen Soğuk Savaş ortamında Türkistan Millî Hareketi’nin kadroları, Avrupa, Türkiye, Ortadoğu ve Afganistan ekseninde yeniden şekillendiler ve Bağımsız Türkistan ideali doğrultusunda mücadelelerini sürdürdüler.

Afganistan’ın işgali ile başlayan yeni dönem. Basmacıların torunlarını Sovyetler Birliği ile bir defa daha karşı karşıya getirdi. Bu kez çatışma alanı Kuzey Afganistan’dı.

Gorbaçov tarafından gündeme getirilen Glastnost ve Perestroika politikaları ise, Sovyet İmparatorluğu’nun dağılma sürecinin ilk habercileri oldu. 1990’lı yıllara gelindiğinde Türkistan coğrafyasında bağımsız 5 cumhuriyet ortaya çıkmış durumdaydı. Böylece, 70 yıldan bu yana devam eden “Hariçteki Türkistan Mücadelesi” sona ermiş oluyordu.

Bugün geride tek bir soru kalmıştır. Rusya Federasyonu ve Çin arasında sıkışan bu yeni Türk cumhuriyetlerinin geleceği ne olacaktır? “Tek başlarına hareket ederek, komşu büyük güçlerin arka veya ön bahçesi olarak kalmak, ya da bir Türkistan Cumhuriyetleri Topluluğu oluşturarak Avrasya’daki dengeleri şekillendirebilen potansiyel bir güç hâline dönüşmek.”

İşte, 21. yüzyıl dönemecinde, Türkistan coğrafyasında yaşayanların ve dış dünyada Türkistan mücadelesini sürdürenlerin odaklanmaları gereken en önemli soru budur. Tarihin bu soruya vereceği cevap ise Türkistan mücadelesinin de geleceğini belirleyecektir.

Bu noktada bir konunun daha açıklığa kavuşturulması gerekiyor. Bilindiği gibi büyük Türkistan coğrafyası, geçmişte, Sovyet işgali altındaki Türkistan (Batı) ve Çin işgali altındaki Türkistan (Doğu) olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Bu kitabın konusu Batı Türkistan bölgelerinden dış dünyaya çıkan kadroların yürüttüğü siyasi mücadele ile sınırlı tutulmuştur. Doğu Türkistanlı kadroların dış dünyada yürüttükleri siyasi mücadeleler ise İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra gibi liderler tarafın-

dan yazılan çeşitli kitaplarla geniş bir şekilde anlatılmıştır. Doğu Türkistan hâlâ esaret altındadır ve bu bölgenin bağımsızlığına yönelik siyasi mücadele devam etmektedir.

Her eserde olduğu gibi, bu kitabın ortaya çıkmasında da çok sayıda insanın katkısı oldu. Hepsine ayrı ayrı teşekkür borçluyum. Fakat özellikle Türkistan Millî Birlik Hareketi ile ilgili ve bugüne kadar hiçbir yerde yayınlanmamış arşivlerin bir kısmına ulaşmama katkı sağlayan rahmetli Saide Oktay Hanımefendi'ye şükran borçluyum.

Kitapla ilgili çalışmalarım sırasında, başta büyük üstat Dr. Baymirza Hayit ve rahmetli Veli Kayyum Han olmak üzere, çok sayıda insan, zaman ayırarak, bilgilerini ve hatıralarını benimle paylaştılar. Yazılı ve sözlü olarak yaptıkları katkılar için hepsine minnettarlıklarımı belirtmek istiyorum. Ayrıca Almanca kaynakların temini konusunda yardımlarını esirgemeyen Humboldt Üniversitesi görevlisi Anke Bentzin'e, Arap alfabesiyle yazılmış mektupların ve el yazması orijinal belgelerin okunması konusundaki yardımları nedeniyle Sabır Seyhan'a ve değerli araştırmacı yazar Ömer Hakan Özalp'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Burada iki kişiden daha bahsetmek gerekiyor. Birisi sevgili dostum ve siyaset yoldaşım Ali Doğan. Diğeri ise isminin yazılmasını özellikle istemeyen çok değerli bir ortak dostumuz. Kitabın basılma aşamasında sağladıkları katkılar için her ikisine de gönül dolusu teşekkürler.

Orijinal belgelerin ve eski resimlerin temizlenmesi ve kaliteli bir biçimde basılması çok önemliydi. Bu konudaki inanılmaz yardımları için değerli dostum Ömer Dülger'e ve RAM çalışanlarına teşekkür borçluyum. Ayrıca, *Değişim Sürecinde Türk Dünyası* isimli kitabım gibi, bu kitabımın da kaliteli bir biçimde basılmasını ve okuyucuya ulaşmasını sağlayan Emre Yayınları sahibi Sami Çelik'e içten teşekkürlerimi belirtmeliyim.

Son olarak gerek kitabın hazırlık aşamalarında ve gerekse yazım döneminde, engin bir hoşgörü ve sevgi dolu bir çalışma ortamı yaratıp beni destekleyen, sevgili eşim Dr. Gülnür Andican'a, çalışma masama her oturduğumda, kitabın ne zaman biteceğini ısrarla sorarak beni teşvik eden oğullarım Aybek ve İlbek'e gönülden teşekkürlerimi sunuyorum.

A. Ahat Andican
Şubat 2003
Ataköy, İstanbul

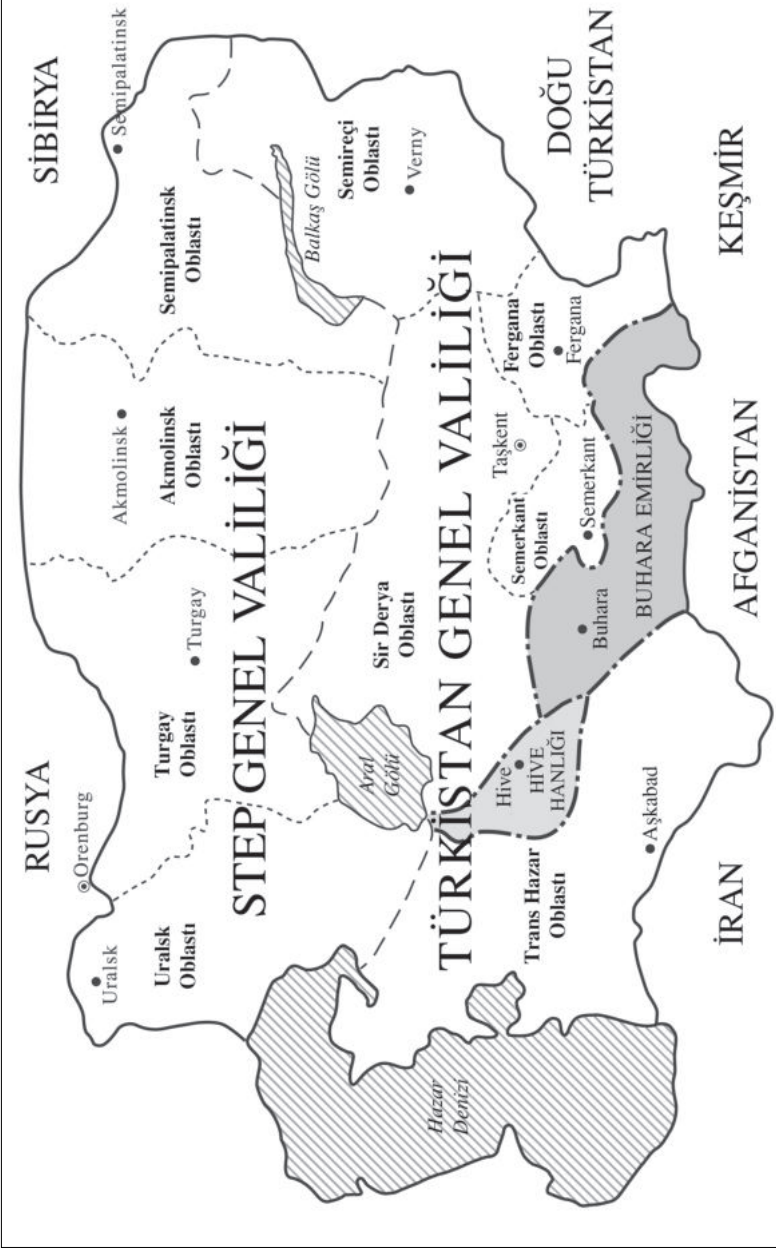
BÖLÜM 1

HAREKETİN KAYNAKLARI

Türkistan ülkesi üzerine yarım asırdan fazla bir zamandır yüklenen düşman istilasından kurtularak hürriyet ve istiklâl kavuşmak hepimizin gönlünde yaşayan en derin bir istek olduğuna şüphe yoktur. İşte bu emele kavuşmak zamanı gelmiştir. Elinde silahı olan ve silah kullanmaya muktedir olan her bir Türkistanlıyı bu şerefli vazifeye davet ediyorum. Yaşasın hürriyet ve istiklâl...

Buhara Halk Cumhuriyeti Cumhurreisi Osman Kocaoğlu'nun yayınladığı beyannameden...

10 Aralık 1921



Harita 1. 20. yüzyıl başlarında Türkistan

Dış dünyadaki Türkistan Hareketi'nin kadroları ve fikrî temelleri, büyük ölçüde, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde şekillenmiştir. Bu çeyrek yüzyıllık süreçte, ceditizm hareketi ortaya çıkmış ve Türkistan'daki sosyal ve siyasal oluşumları yönlendirmiş ve şekillendirmiştir. Çarlık Rusyası'nda 1905 meşrutiyet yönetimi sonrasında ortaya çıkan siyasi akımlar, kurulan partiler ve Duma¹ yönetimleri, Rusya içerisindeki bütün Müslüman-Türk topluluklarını etkilemiş ve bu ortamda filizlenen siyasi yapılanmalara damgasını vurmuştur. 1917 Bolşevik İhtilâli ise bütün Rusya'da çok köklü bir değişime neden olmuştur. Türkistan coğrafyasının bir bölümünde yüzyıllardan beri hüküm sürmekte olan Buhara ve Hive hanlıkları yıkılmış, yerlerine Sovyet kontrolündeki halk cumhuriyetleri kurulmuştur. Diğer taraftan Rus İhtilâli'nin ortaya çıkardığı kaos ortamı, neredeyse bütün Müslüman Türk topluluklarını bağımsız devletler kurma arayışına yöneltmiştir. Yönetici kadrolar içerisindeki bazı gruplar, Bolşeviklerle birlikte olurlarsa bu amaca ulaşabileceklerine inanırken, diğer bazı gruplar da, Bolşevizmin bağımsızlık hedefi önündeki en büyük engel olduğu inancıyla, bu yeni akıma karşı siyasi ve silahlı mücadele başlatmışlardır. Sonuç olarak, ihtilâl sonrası dönemde Türk coğrafyasında çok sayıda millî hükümetler kurulmuş ve hemen hepsi bir süre faaliyet gösterdikten sonra Bolşevikler tarafından tasfiye edilmişlerdir. 1920'li yıllardan itibaren ise Sovyet hâkimiyeti yerleşmiş, büyük Türkistan coğrafyası bölünerek yeni siyasi yapılanmalar oluşturulmuştur.

Bütün bu dönemler boyunca, Rusya içerisindeki Türk topluluklarında, birbirinden farklı dünya görüşlerine ve değişik beklentilere sahip farklı siyasi kadrolar ortaya çıkmış kadrolardan bir kısmı komünizmi benimsemiş ve yeni yönetimler içerisinde görev almışlardır. Bolşevik yönetimine karşı mücadele eden kadroların çoğunluğu tasfiye edilmiş, kurtulabilenler ise başka ülkelere kaçmak zorunda kalmışlardır. Dış ülkelere çıkan siyasi kadrolar, geçmiş dönemlerdeki anlayış ve eylem farklılıklarını, aralarındaki çatışmaları veya benzerlikleri büyük ölçüde dış dünyaya da taşımışlardır. Bütün bu sebeplerle, yaklaşık 70 yıl boyunca çeşitli ülkelerde sürdürülen Türkistan bağımsızlık mücadelesini iyi değerlendirebilmek için, faaliyetlerini dış ülkelerde sürdürmek zorunda kalan bu kadroların hangi tarihî olaylar ve siyasi etkileşimler sonrasında ortaya çıktıklarını ve hangi koşullarda ülkeyi terk ettiklerini anlamak çok önemlidir.

Dönemi şekillendiren çok sayıda olay olmakla birlikte, burada ağırlıklı olarak, dış dünyadaki hareketler açısından belirleyici olan etkenler üzerinde durulacaktır. Bu etkenler: Ceditizm, Çarlık Rusyası'ndaki siyasi hareketler, 1917 ihtilâlleri (Kerenski ve Bolşevik), Türkistan'daki hanlıkların sona erdirilmesi,

¹ Rus parlamentosu.

Türk coğrafyasında kurulan millî hükümetler, Osmanlı İmparatorluğu kaynaklı etkiler. Orta Asya Millî Avami İhtilâl Cemiyetleri İttifakı'nın kurulması, Basmaçılık hareketi ve Türkistan'dan dış ülkelere olan göçler olarak sıralanabilir.

Cedidizm

Meşhur Türk âlimi İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da başlattığı usul-ü cedit² okulları, daha sonraki dönemlerde, Türk dünyasındaki bütün reformculara isim babalığı yapmış ve onların kendilerini “cedit” olarak tanımlamalarını sağlamıştır. Eğitimde Arapça yerine Türkçenin kullanılmasını, dinî bilgilerle birlikte matematik, tarih, coğrafya gibi, dünyevi derslerin de müfredata konulmasını amaçlayan bu anlayışın, sadece eğitim alanı ile sınırlı kalması mümkün değildi. Nitekim bir süre sonra *cedidizm*, Çarlık Rusyası içerisinde yaşayan Müslüman Türk gruplarda, toplumsal reform ve değişim taleplerini yansıtan bir deyim olarak kullanılmaya başlanmıştı. Böylece, Gaspıralı'nın “Dilde, Fikirde, İş'te Birlik” sloganı ile birlikte *cedidizm*, Panslavizm karşıtı ve Türk dünyasını asgari müştereklerde birleştirmeyi amaçlayan siyasi bir akım hâline dönüştü. Bu gelişmeye paralel olarak, din öğretimine dayalı geleneksel eğitim sisteminin (usul-ü kadim) devamını arzulayan kesimler de karşıt bir değişim sürecinden geçmekteydiler.³ Zaman içerisinde *Kadimcilik* tanımlaması, şeriat temeline dayalı toplumsal yapının sürdürülmesine destek vererek, her türlü toplumsal değişimin karşısına çıkan kesimleri anlatan bir deyim hâline dönüşecektir. Sonuç olarak, 1910'lu yıllara gelindiğinde, Ceditler, Kadimcileri “yobaz” ve “gerici” olarak tanımlarlarken, Kadimciler de Ceditleri “dinsiz” ve “kâfir” olarak tanımlamaktaydılar. Böylece ortaya çıkan kutuplaşma, Osmanlı İmparatorluğu da dâhil olmak üzere, bütün Müslüman Türk dünyasını etkileyecek ve birçok toplumsal çatışmalara zemin hazırlayacaktır.

1900'lü yıllarla birlikte bu gelişmeler Türkistan'a da yayılmış, Münevver Karı'nın, 1901'de ilk usul-ü cedit mektebini açmasından sonra benzeri okulların sayısı hızla artmıştır. Ayrıca yayımlanmaya başlanan çok sayıda gazete ve dergi, Türkistan coğrafyasında filizlenen bu aydınlıkçı ve liberal akımların güçlenme-

² Yeni metot.

³ Eski sistem, 5-7 yıl süren mektep eğitimi ve daha sonra 7 yıl kadar devam eden medrese eğitimi şeklinde iki kademededen oluşmaktaydı. Mektepler genel olarak bir cami, bir külliye ve zengin bir adamın evinde olurdu. Dersler imamlar, onların yokluğunda ise mollalar tarafından verilmekteydi. Kız mekteplerinde dersler imamın eşi veya eğitimli bir hanım tarafından veriliyordu. Mektep müfredatı içerisinde 4 kitaptan oluşan *Çarname* (Nam-i Hak, Külliyyat, Mühimmat el Müslimin ve Pand Nâmei Attar), *Heft-i Yek*, *Ahlakname* gibi kitaplar ve bazı şairlerin divanları mevcuttu. Mektep eğitimi boyunca öğrenciye İslami kurallar öğretiliyor, ibadet etme ve Kur'an okuma dersleri veriliyordu. Tarih, coğrafya ve matematik gibi dersler mevcut değildi. Mekteplerde uygulanan öğretim ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bk. Ahmet Salih Bıçakçı, *Bukharan Madrassahs: Usul-i Kadim, Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924*, Ed: Timur Kocaoğlu, SOTA, Haarlem, 2001, s. 135-149.



Türkistan ceditizminin önderlerinden Münever Karı, eşi ve çocuğu ile birlikte. Taşkent, 1917

sini sağlamıştır.⁴ 1906 yılında Çağatay diline yayınlanmaya başlanan *Hurşid* gazetesinde, gazetenin kurucusu Münevver Karı ve aydın bir din adamı olan Mahmud Hoca Behbudi, hem çarlık yönetimine hem de tutucu çevrelere karşı yazılar yazmaktaydılar. Behbudi, Türkistanlı Ceditler için bir program önererek, bütün Müslümanların bir araya gelmeleri gerektiğini belirtiyordu. Yönetim tarafından kapatılan her gazete ve derginin yerini yenileri almaktaydı. Ceditizm hareketinin en aktif olduğu bölgelerden birisi de Buhara Emirliği'ydi. Abdurrauf Fıtrat önderliğindeki Ceditler, Buhara emirinin tüm engellemelerine ve baskısına rağmen eğitim alanında olduğu kadar siyasi alanda da değişme ve gelişme sağlamak çabası içerisindeydiler.

Türkistan'daki cedit grupları, ülkede sadece modern eğitim ortamını sağlamakla kalmamışlar, oluşturdukları organizasyonlar aracılığıyla başta Türkiye olmak üzere çeşitli ülkelere öğrenci göndermeye çalışmışlardır. 1908 yılında Buhara'da *Terbiye-i Etfal* (çocukların eğitimi) adlı bir gizli bir cemiyet kurulmuştu.⁵ Cemiyet üyelerinden Abdurrauf Fıtrat, Osman Hoca, Gulcalı Abdulaziz ve Sadık Aşuroğlu, daha sonra 1909 yılında gizlice İstanbul'a giderek, orada da *Buhara Ta'mim-i Maarif Cemiyet-i Hayriyesi* adı altında bir şube açmışlardı. Bu cemiyet, iki yıl içerisinde Türkiye'ye 25 öğrenci göndermiştir. Benzer şekilde kurulan bir diğer cemiyet de *Turan Neşri Maarif Cemiyeti*'dir.⁶ Bu cemiyetlerin üyeleri, İstanbul'da yürüttükleri çalışmalar sırasında Osmanlı aydınları arasında ortaya çıkan Jön Türk hareketi ve İttihat Terakki akımları ile tanışmışlardı. Bu nedenle, daha sonraki yıllarda Buhara ve Hive hanlıklarına karşı yürüttükleri mücadeleler esnasında, kendilerini *Yaş Hiveliler* ve *Yaş Buharalılar*⁷ olarak tanımlayacaklardır.

Bu cemiyetler tarafından Türkiye'ye gönderilen öğrencilerin ancak küçük bir kısmı Türkistan'a geri dönebilmiştir. Büyük bir kısmı ise, Birinci Dünya Savaşı

⁴ Türkistan'da Ceditler tarafından çok sayıda gazete ve dergi çıkarılmıştır. Hareketin başlangıcından itibaren Birinci Dünya Savaşı'na kadar çıkarılan yayınların başlıcaları şu şekilde sıralanabilir. *Terakki*, 1905'ten itibaren, Taşkent, 20 sayı (Münevver Karı ve ark.); *Hurşid*, 1906, Taşkent, 20 sayı (Münevver Karı); *Şöhret*, 1907, Taşkent, 10 sayı (Abdullah Avlani); *Asiya*, 1908, Taşkent, 6 sayı (Münevver Karı ve ark.); *Buhara-i Şerif*, 1912, Buhara, Farsça, 153 sayı, (Mirza Celal); *Turan*, 1912, Buhara, 49 sayı (Giyas Mahdum Hüsni); *Samarkand*, 1913, Semerkand, 45 sayı (Mahmud Hoca Behbudi); *Sedâ-i Türkistan*, 1914, Taşkent, 67 sayı (Übeydullah Hoca); *Sedâ-i Fergana*, 1914, Hokand, 123 sayı, (Abidcan Mahmud); *Kazak*, 1913, Orenburg (Mustafa Orzabayoğlu-Ahmet Baytursun); *Tirik Söz*, 1915, Hokand (Abidcan Mahmud). Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Timur Kocaoğlu, *Yaş Türkistan'ın Türkistan Basın Tarihindeki Yeri*, Yaş Türkistan tıpkı basımı, Ayaz Tahir Türkistan İdil Ural Vakfı yayını, İstanbul, 1997, s. 13-30.

⁵ Cemiyet kurucuları Osman Hoca, Ahmetcan Mahdum, Sadreddin Ayni, Abdulvahid Rafi ve Abdulkadir Mahdum'dur.

⁶ Kurucuları Mukimiddin Begcan, Abdurrauf Fıtrat, Gulcalı Abdulaziz, Ahmedcan Mahdum ve Alimcan İdrisi'dir. Bu cemiyetlerle ilgili daha geniş bilgi için bk. Timur Kocaoğlu, *Türkistanlı Göçmenlerin Siyasi Faaliyetleri Tarihine Bir Bakış*, Dr. Baymirza Hayit'e Armağan, Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 1999. s. 159; Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Millî Hareketleri*, İstanbul, 1945 ve Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

⁷ "Yaş" sözcüğü Türkistan Türkçesinde "genç" anlamına gelmektedir.

№ 36 Вторникъ 4 -го Декабря 1912 1-й годъ (Изданіе) ۱۳۳۱ سنہ ۸ محرم الحرام ۱۳۳۱

بھاری شریف، تگ، علاوہ ہفت روزہ اوج دفعہ طبع ہوا جلد

درس: خ

بھی بخارادہ

توران

نارہ سہ سہ

تورک بوردنگان مقالہ از درج
ولعیہ ساجسرتہ اعادہ اولداد
مارکسبر بوردنگان منکونر بوجہ
دن آسمار

Address:
H. Buxara

Редація Газеты „ТУРАНЪ“

ایلیک ایلیق
صوم سوم
بھاری شریف، ایلان برابر
سابق سوم آئی ایلیق ۵ ص
باز جودایتہ صفورتان ۸ صوم
طراج ولایتارک ہر ایکسیر
سہ لیل ۱۴ صوم
() تاتلانارک قستی ()
برلی سہ سہ
کھر سہ سہ

بھارادہ
پونستخسی ۴ تین
"ТУРАНЪ"
پونستخسی ۵ تین
سایر شپورادہ

☆ خور توری علمی، ادبی، فنی، سلام عالمہ تبع براتوران مقالہ اور چون نرہمز تک صحیفہ نری آچوقدر، ☆

توران، ہفت روزہ اوج دفعہ منظم نشر ہوا۔ توران، بوزایانارک برلی و سالیارک حجت ہلاور، توران: تورک نیندہ اسلام غریس بولوب منابع اسلامک عتد ملکہ
و منجلاو بارور، توران: علمی، ادبی، فنی، بحاری، اقتصادی و تعلیمی بر غرہ مہادر، توران: توران زیندہ علوم و مہارہات تربید و تریس اوجون خدمت ہلاور،
توران: من گون دارمیسک کینک مخصوص سترالار ایلان تریق و غرہ بولکن واقعہ و مہارہلاردن قارلاویس کوی کوچیکہ عات تیریک ایلان منقولہ ہلاور، توران:
عالم سلامت برک و ہی سترادہ مخصوص سترالار بولوب صحیح خبرلار آلاور، توران: اورویا و آمرطانات تجارت مرکیز و بازار لاردن رخ و بیرزا لاردن ستراف
خبرلاری بارور، توران: بورک سٹان اسماعیل و احبارک حجت ہیرادر، توران: سعادت و عزایات عالمندن و آذر ملہون بحث ہلا تورگان نقولار بارادر، توران: رسمی،
منظم بر تیرک سٹانہ ملہوند نشر ہوا، توران: نور ہلاورک رعہ ایلان اولوملاویس آرزو ہلاور، توران: تک لرس و قستی نونادر:

تک "توران" ۱۲ ایلی ۵ صوم، ۶ ایلی ۳ صوم، ۳ ایلی ۱ صوم، ۸۰ تین

بھاری شریف، ایلان برابر، ۱۲ ایلی ۸ صوم، ۶ ایلی ۳ صوم، ۳ ایلی ۱ صوم، آدرس: H. Buxara. Red. gaz. "ТУРАНЪ"

Buhara'da çıkan Turan gazetesi, Aralık 1912

ve hemen ardından başlayan Bolşevik Devrimi'nin yarattığı kaos ortamı sebebiyle Türkiye'de kalmışlardır. Türkiye'de kalanların bir kısmı, çeşitli görevlerle Anadolu'ya dağılacak ve genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda görev alacaklardır. İstanbul'da kalanlar ise, 1920'lerin ortalarından itibaren, Türkistan'la ilgili siyasi ve kültürel faaliyetleri şekillendirecek ve yönlendireceklerdir.

Çarlık Rusyası'ndaki siyasi hareketler ve Türkistan'a yansımaları

Çarlık Rusyası'nda siyasi partiler 1880'li yıllardan itibaren ortaya çıkmaya başlamışlardır. Çar yönetiminin uyguladığı baskı nedeniyle faaliyetlerini yeraltında sürdüren bu partilerin ilki, Plehanov tarafından kurulan Sosyal Demokrat Parti'dir. Iskra isimli bir dergi etrafından toplanan bu grup, daha çok işçi sınıfını hedef alan bir çalışma göstermekteydi. 1903 yılında Avrupa'da yapılan kongrede

parti, Lenin önderliğinde “Bolşevikler” ve Martov önderliğinde “Menşevikler” şeklinde ikiye bölündü. Diğer taraftan köylü kesimini hedef kitle olarak seçen *sosyal revolüsyonerler* (S-R), köylü haklarını elde edebilmek iddiasıyla çar yönetimine karşı yoğun bir terör mücadelesi yürütmektedirler.

Burjuvazi, yani, orta sınıfın taleplerini yansıtan Anayasalci (Konstitüsyonel) Demokratlar ise parlamentolu ve seçimli bir meşrutiyet arayışındaydılar. Bunlar kısaca *Kadet* grubu olarak tanımlanmaktaydı.

1905 Rus-Japon savaşında uğranılan mağlubiyet ve ardından ülke çapında başlayan yoğun ayaklanmalar, çar yönetimini çok zor durumda bıraktı. Sonuç olarak Çar II. Nikola, ilan ettiği manifesto ile meşruti bir anayasayı ve seçilmiş bir parlamentoyu (Duma) kabul etmek zorunda kaldı. Böylece siyasi partiler yasallaştı ve ülke genelinde seçimler yapıldı. Rusya’da çok partili meşrutiyetin kurulmasıyla, Rus İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan Müslüman-Türk seçkinleri bir taraftan kendi bölgelerinde siyasi teşkilatlanmalar oluştururlarken, bir taraftan da Rusya genelinde kongreler düzenlemekteydiler. Kurulan teşkilatların programları genellikle Rus siyasi partilerinin programlarına paralel nitelikte olup, çoğunlukla sosyalist veya liberal bir anlayışa sahipti. Kendi gruplarını temsilen veya bağımsız olarak Duma’ya seçilen Müslüman-Türk milletvekilleri, genellikle kendilerinininkine benzeyen parti programına sahip olan Rus partilerine destek vermişlerdir. Bazı milletvekilleri ise doğrudan Rus siyasal partileri içerisinde faaliyet yürütmüşlerdir. Kuşkusuz bu yakınlaşma veya iş birliği, Rus parti programlarının “milliyetler” meselesine nasıl baktığıyla yakından ilgiliydi.

“Milliyetler” meselesine bakış açısı itibarıyla, Sosyalist İhtilâlciler Partisi (S-R, söylenişi Es-Er) en uçta yer almaktaydı. S-R’lerin parti programlarında imparatorluk içindeki milliyetlerin haklarının en geniş biçimde verileceği bir “federatif yapı” öngörülmekteydi. 1905 kongresinde ön koşulsuz self determinasyon (kendi kaderini tayin hakkı) görüşünü ortaya koyan S-R partisi, daha sonraki kongrelerinde bu görüşü değiştirmiş ve her bölge için ayrı bir çözüm bulunması şeklinde bir öneriyi benimsemiştir. Fakat bu yaklaşımın nasıl uygulamaya konulacağı konusu açıklanmamıştır. Rus liberallerinin kurduğu Anayasal Demokrasi Partisi (Kadet), Rusya’nın milliyetlere göre bölüneceği federal bir yapılanmaya karşıydı. Tek bir merkeze bağlı “bütün bir Rusya” önermekte ve Polonya dışında hiçbir millete siyasi otonomi hakkı tanımayan bir programı benimsemekteydi. Buna karşın, Rusya’yı oluşturan milletlerin kültürel özyönetim hakları ve kendi dillerinde eğitim hakları olabilecekti. Diğer taraftan Bolşevik ve Menşevik partiler, siyasal otonominin doğal sonucu olan federalizme de birleşik bir yapı içerisinde verilecek kültürel otonomiye de karşıydılar. Bu partilere göre federalizm ülkeyi çok merkezli bir hâle getireceği için sakıncalıydı. Kültürel otonomi ise değişik milliyetlerin işçi sınıfları (proleterleri) arasında engeller oluşturacak ve bu halkların kültürel gelişiminde burjuvazinin etkinliğini arttıracaktı. Bu neden-

(جمعه)

۲۰ نوبت جمادی الاخری ۱۳۳۳ هجری قمری

نومبر ۷ صداى 7. №

روزبهد: ۶۰ لک ۴ صوم آتی ۴۰۰ صوم ۵۰۰ لک
 اوج آیلک ۱ صوم ۵۰۰ لک
 خارجهد: ۶۰ لک ۴ صوم آتی ۴۰۰ صوم ۵۰۰ لک
 بر نسخه ۵ لک

اعلان بهاسی
 اولتی بیتده هر بظرفه اوچون ۴۰۰ لک
 آخرتی بیتده ۱۰۰ لک

ЦЕНА ОБЪЯВЛЕНИИ:
 На первой страницѣ—30 к. за строку текста.
 на остальной . 10 к. . . .

آغازین شخصیتین عالی هر نورنی مکتوب و مقاله لر اوچون
 جریده صیحه سی آچیلر. اضاضر مکتوب لر باساماسی
 مارکزه سر خطلر آتماسی. باسلامغان مکتوب لر ایلماسیغه
 قایلماسی.

مکتوب و مقاله لرینک تصحیحی اداره اختیارلدهدن: ادریس
 آلتورماق اوچون ۲۱ نوبت لیک مارکه لازمدر. محل نادرده:
 زما اولسکی کوچهده ۱۶ نوبت نومبرونک حویلده.
 قیلبون نومری ۵۶۶. مزاجت اوچون ادریس:

Адрес: Ташкент, Романовская 16, редакция
 „САДЫ ТУРКЕСТАНЪ“.
 Телефонъ № 536.

۲۱ نوبت جمادی الاخری
 ۴ نوبت اپریله ۱۳۳۳

حاضرده هفته دکی مرتبه چنارگان ادبی اقتصادی قلمی و معیشتی تورکیجه جریده در.

مغربت هه رفعت ظکری اورتا کتبدن: بوندن
 ایتوب هر شهیدن لایحه لر یاساب یوربارماق
 و آلترینک و یاشارینه اورنوشیغی قوشوب
 نورکدر.
 یاید بو خصوصده محترم علما و عقید
 لریمیز بی پروا لک قیلماسدن اورنوقیغه
 دینی و ملیه لرینی ادا قیله لر.

قوات خانه شه هوسلو

جریده مزینک نهجی نومروده (قراتت عذ
 نه لایمده) عنوان ایله باملسی. مقلان ار.
 قراتت ناکند باغلی آراسید بو خصوصده
 جای بر حرکست باغلادی. لکسن
 بو حرکت و آرزولر شفا اداره هه مکتوب
 باؤوب، قراتت خانه نیز ایلمه ایدی اگر-
 د قراتت خانه ایلمه سن فولدن کیلکویچه
 بارونک بیلرین. اگرند قراتت خانه ایلمه
 بو بزیمه خیرد: آلوب بیروزمن، باخود
 قان میاخ لک کتایرستی عده بیوزمن، کئی
 جدی هوس ووهه لردن سارقد.
 نمونه لرحون بو خصوصده آندیفیز مکتوب.
 بایلر بر زیجه جه لردن قراتت خانه عرض
 ایتماس: ابراهیم قاسم تاشمصدق جابباری اول
 مقلان بزیمه سید حبیب الله اندی ننگ
 مکتوبه خوشاقلانین بیان ایتکندن صرفت
 مکتوبینی بوسوز لر ایله نام قیلاؤد: (بیتار
 اندی غلظتیز ایز م بلفغه مقلان دن میرت
 آلوب برانک اهی کوروب ارزوبوننگ اوسون
 د، تورکان ملی مئنه لریمیز نیزک ایله عقیدت
 هه چتارکجه حرکت قیلاؤلرک. ایتلاؤلرک.
 بوخصوصده هر قاتیبه لقم اوله امانه هه
 حاضرین)

بول خاطرهلوی

III
 زهسی آریله، ایزه باغت بدولوشدن
 اندیباغنه خرقیلووک مشیرایندین محترم
 ندره لله حاجیننگ بر عرب ساقی او اویطیغه
 نوبل نیغلاؤلری جیب خاترنلرده نیتت باغتلانی
 ونو واسله ایله استغابی آستمال لک منسین
 یلداؤلرجه میجرور ایتلا باغتلانسی غلظتیه
 توشکاف آیترب - آیتوب انوسول سلیم
 باغه هقره ننگ علما و صلاداری قوی و ساریکه
 تکره تورغاری حاله . اوه ننگ ناضی
 منکبای زینته نیل علما و صلاداری لک منکب
 اوچون خیالی سنی برحسب کتایر اولاب
 اوزونتی خالقه مالردم . بوندای تازر
 و میخار ایله اوه هقرین عقوب پنه ایزنگ
 دیک نه سرعاه مشغول اولدوک.
 بو دفعه سقریم نینهارن کم کورکلاؤن
 بریدی چورنکه زاندریک آتاما نیل بقر
 نوقر توتلاری ایت و آتارنک خوق و جوملوری
 یوق . بولده اورجا ایلرنگ نظریه م حبت
 ایله ایماسی طبیی حاله ایدی.
 بولداقم سدالاری ای آتدی م ایتون کسرتی
 یاه سودا لردن ایدوبورون بویورون منسین
 اور و اندیعیان سلما نوزیننگ منکب. معارفی
 زمامت و بیلار نظری خصوصده اوزون. اوزون
 مظهر لردن عبارت ایدی . حاجت ایله لرد
 خواجه آید تلافیه تورهب ترلاؤدوک.

بولون تورکستانده برین بر مکمل کیتابه لکنتکده

تورکستان کیتابخانه سی

اولغ کیتابخانه لرد. موجود هر توتل ایسکی و یا کئی لکته و کیتوب مرجهه تورکجه
 فارسجه، یازاریجه، روسجه هم. اثرلر کتیب ویزا ایسباری کیتاب سر کنده موجود.
 تورکستان مکتبازدی، اورنیکانده بولغان ایلی کتاب و ساهلرینک ایتک کوی
 اوز نیشانزدن بولغانی اوچون بزده یخنه کیتابخانه وقتت قیلماسانک درجه
 ازاددن: «با علمه حیرت علم ایتدیلرند منکب کتاباری، ایسباری اوچون نورنی
 تورکستان کیتابخانه سی مزاجت نیل قیلماسی. خارجن سوراوچیلر بر آز
 زانده پوزایب از نیزک ایلک ایتلاؤد. منکبنا در حقی و حرکت قیلورن.
 زانده سز مال بیلر تاشی. ادریس:
 Onp. Tamara - TIFERKISHAN.

دال (کامیونیون)

بیر وکل آدودغان یا که سادریغان
 یا که بولور گرام نومبر یلی آدودغان
 کیشره، واسله چایق نیلایم
 بریمی نیلاؤویون کیتابه نوی
 اد. پیس اوپولسکی کوچهده نومبر ۱۳
 Guseynova ya. № 13. 8-4

مسلمان اداره روحانیلوری
 حفته کنگاش مجلسلوری

معلومه تورکیجه وکتن بری جریده
 لرده مسلمان اداره روحانیلورن اصلاح
 و اداره روحانی بولغان یوزده (مسلان
 تورکستانده لک مشیرین بزیم یورپ)
 ادره روحانیلوری استغابی ایتلاؤد
 اولق کتبهده وایشیتکنددر.
 مسلمان اوچون استغابده جیب باخود
 ایچکی سینه قانار و سیراسماملان زانده
 خلی عورتلر، بیغلاؤر، حکومت دایره لیه
 عرض و تیلار و مصلحتی مزاجت و اونچیلر
 یوروب اولدی. هم بولکده در.
 قانار و تانار غرت لری بو خصوصده
 اوزون. اوزون معارف یازوب مستقی
 تکصیلایه اور قاریتیه توتولدر دایم هم
 توتولدر کنده لر. ایا تورکستان مسلمان
 لری آنا یادیان قانان: «باغله کیتکویچه
 کونده دم آلا» باتکه کیسه کوز کورار
 معالاری مویچیجه همان اوریزنگ ایسکی
 اید و چیلاریم ایله عمر اوتارکنده درم
 یاپیریم بالاؤز. توی و غمکلرند
 علما و صلایر لریم یوزلرجه یوروبوچان
 کیونن حرر لریم ایسه قنندر. مداح
 اولوچیشریه هیچ قیلماکدن بونی آمیز
 شه حاضرینی کونده باتکه باغله هم
 کیوب پندی: باتکه کیتانانی کوز کورار
 وقتی قییلانیدی. مسلمان اداره روحانیلوری
 خصوصده لایحه یاساب دویمه هه کریمکده

le reddedilmeliydi. Bolşeviklere göre, kapitalizmin bir ürünü olan milliyetçilik, bütün yönleriyle bir orta sınıf özelliği ve sosyalizmin çıkarlarına karşıydı.⁸

Bütün bu tanımlamalar, Türk ve Müslüman siyasi kadrolarının, başlangıçta Kadetlerle veya S-R'lerle iş birliği yaptıklarını ve kurulan millî partilerin programlarının neden büyük ölçüde bu partilerininkine paralellik gösterdiğini anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Bolşevik Partisi'nin milliyetler meselesine bakışındaki katılık nedeniyle, Müslüman-Türk yönetici kadroları ve aydınları, 1917 İhtilâli sonrasında, yani, Rusya'da Bolşeviklerin hâkimiyeti ele geçirdikleri döneme kadar onlara karşı mesafeli bir tutum takınmışlardır.

1917 İhtilâli döneminde, bütün Rusya Müslümanlarının 900 delegeli ilk kongresi, yukarıda tanımlamaya çalıştığımız farklılıkların oluşturduğu bir zeminde yapılmıştır. Bu kongrede İdil-Ural Türklerinin başını çektiği bir grup "Rus imparatorluğunun geçerli yapısının muhafazasını ve milliyetlerin topraksız kültürel otonomisini" savunurken, Türkistan, Azerbaycan ve Başkurdistan delegelerinin de içerisinde bulunduğu diğer bir grup "topraklı otonomi", yani, federal bir Rusya yapısı içerisinde otonom bölgeler oluşturulması tezini destekliyorlardı. Fuat Toktarof hariç Tatar delegelerin hepsi "bütün Rusya Müslümanlarının, merkezi olarak yönetilecekleri siyasi bir yapı içerisinde, kültürel bir muhtariyet" istemekteydiler.⁹ Böylesine tek merkezli bir siyasi yapılanma oluşturulması hâlinde, geçmişte olduğu gibi, gelecekte de etkili olamayacaklarını bilen diğer gruplar ise, bu teze şiddetle karşı çıktılar. Böylece karşı karşıya gelen ünionistler¹⁰ ve federalistler herhangi bir uzlaşmaya varamadılar. Fakat bu kongrede ortaya çıkan çatışma, Sovyetler Birliği dışına çıkan kadrolarla birlikte harice de taşınacak, dış dünyadaki fikir çatışmalarında, suçlamalarda ve cepheleşmelerde etkin bir malzeme olarak kullanılacaktır.

Bolşeviklerin Rusya'da kontrolü ele geçirmelerinden sonra, Menşevik Partisi Başkanı ve Geçici Hükümet Başbakanı Kerenski, Kadet Partisi Başkanı Milyukov, S-R Partisi Başkanı Viktor Çernov gibi Bolşevizm karşıtı liderler de, başta Fransa olmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerine dağıldılar. Genel olarak "Beyaz Ruslar" adıyla tanımlanan bu siyasi kadrolar, çeşitli yayın organları etrafında toplanarak Bolşevizm karşıtı siyasi faaliyet yürütmüşlerdir. Bu Beyaz Rus kadrolarıyla, geçmişte kurulan veya daha sonraki yıllarda kurulacak olan diyaloglar ve ilişkiler, dış dünyadaki mülteci Türk liderler için bir başka siyasi ölçüt olarak kabul edilmiş ve kendi aralarında ortaya çıkan çeşitli tartışmalarda suçlama unsuru olarak kullanılmıştır.

⁸ Pipes, *The Formation Of Soviet Union*, s. 33.

⁹ Zenkowski, *Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık*, s. 122.

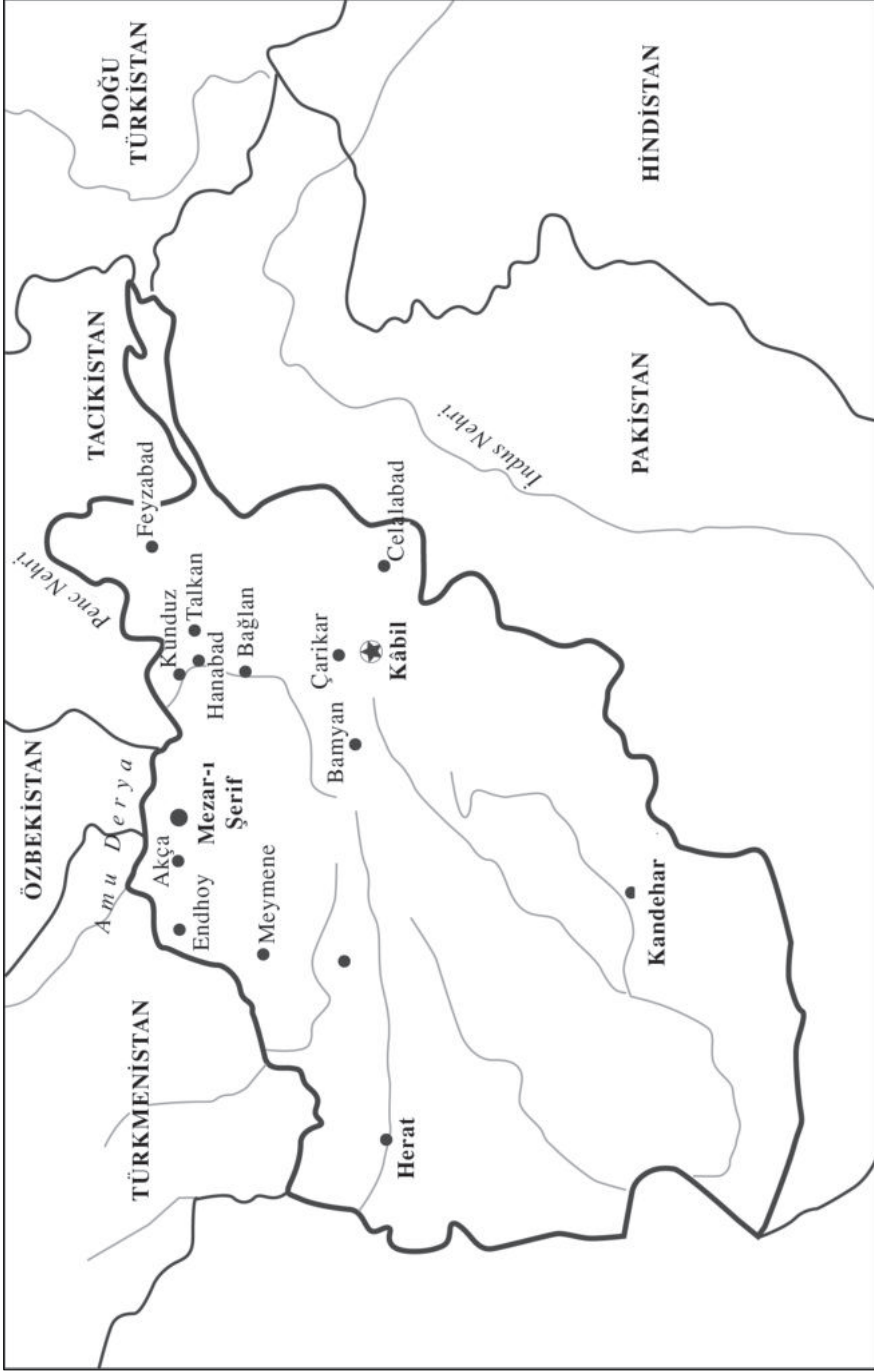
¹⁰ Tek bir merkezden yönetilen bütün bir Rusya isteyenler.

BÖLÜM 2

BOLŞEVİK İHTİLÂLİ'NDEN II. DÜNYA SAVAŞI'NA: MÜLTECİLİK YILLARI

Vicdanım ile ant içerim ki Türkistan azatlığına, uluğ ve azat Türkistan maksadı için bel bağlayan Türkistanlıların milliyet ve kabile farklarına bakmaksızın, bir olarak, Türkistan Millî Birliği yoluyla azatlık baht ve saadetini ulaşıncaya kadar bütün canım ile hizmet edeceğim. Cemiyetin sırrını saklayacağım. Bu yola canım feda olsun. Silaha, millî bayrağa veya Kur'an-ı Kerim'e elimi koyarak, cemiyet azaları önünde içtiğim adıma hıyanet ettiğim takdirde kanım şu silaha helal olsun...

Türkistan Millî Birlik Teşkilatı'na girecek üyelerin yemin protokolünden...



Harita 5. Türkistanlı muhacirlerin Kuzey Afganistan'da yerleştikleri başlıca yerleşim bölgeleri

AMU DERYA'NIN ÖTESİ

Bir ülkenin kaderi, sahip olduğu coğrafya ile yakından ilişkilidir. Küçük bir devlet için büyük güçlerle komşu olmak her zaman riskli bir durumdur ve söz konusu devletin tarihsel gelişiminde belirleyici rol oynar. Fakat nadiren de olsa, bazı durumlarda bir avantaja dönüşebilir. Zira büyük güçler doğrudan komşu olmak istemezler ve aralarına bir tampon devlet koyarak sürtüşme riskini ortadan kaldırmış olurlar. Afganistan, işte böyle bir amaçla kurulmuş ve varlığını sürdürmüş ülkelerden birisidir.

Ülkenin bir tarafında, 19. yüzyıl boyunca Asya'ya doğru büyük bir hızla büyüyen Çarlık Rusyası, diğer tarafında ise, Hindistan'ı sömürgeleştirmiş büyük İngiliz İmparatorluğu vardı. Sınırları bu iki güç tarafından çizilmiş tampon bir ülkeydi Afganistan. Bir diğer deyişle, Çarlık Rusyası ile İngiliz İmparatorluğu arasında kurulması gereken denge ve doğrudan komşu olmama zorunluluğu, Afganistan'ın varoluş sebebi olmuştu. 19. yüzyıl boyunca bölgede devam eden çatışmalar, 20. yüzyıl başlarında iyice durulmuş ve iki büyük güç, bu tampon ülkenin varlığını sürdürmesine karar vermişlerdi. 1907'de, İngiliz İmparatorluğu ile Çarlık Rusyası arasında, Petersburg'da imzalanan antlaşma gereği İran, etkinlik alanlarına bölünmüş, Tibet, İngiltere'nin nüfuz alanında bırakılmış ve Afganistan'ın bağımsız bir ülke olarak kalması kabul edilmişti. Antlaşmaya göre Afganistan'da hiçbir yabancı güç bulunmayacaktı. Ayrıca ülke dış ilişkileri bakımından İngiltere'ye bağımlı kalacak ve İngiliz yönetimi izini vermediği sürece uluslararası ilişki kurabilmesi mümkün olmayacaktı. Kuşkusuz bu durum, Afganistan'ı yönetenler açısından çok sıkıntılı bir ortam yaratacaktı.

Emir Abdurrahman'ın ölümünden sonra iktidara geçen büyük oğlu Habibullah Han, Birinci Dünya Savaşı boyunca tarafsız kalmayı başarmış ve ülkesini savaşa sokmamıştı. Diğer taraftan İngiltere, savaştan galip çıkmasına rağmen çok yıpranmış; kaynaklarını tüketmiş, 19. yüzyıldaki egemen dünya gücü olma niteliğini büyük ölçüde kaybetmişti. İngiliz yönetimi, imparatorluğun kalan kısımlarında yeni bir sorun istemiyordu. Bu ortamdan yararlanmak isteyen Habibullah Han, dış ilişki kurabilmek için İngiltere'den onay almak mecburiyetini kaldırmak amacıyla çalışmaya başladı. Hindistan'daki İngiliz Genel Valisi'nden, Afganistan'ın tam bağımsızlığını resmen talep etti. Fakat kısa bir süre sonra, Şubat 1919'da, bir suikast sonucu öldürüldü. Yerine gelen Amanullah Han bu talebi devam ettirmekteydi ve iktidara gelir gelmez bu meseleyi gündeme taşıdı. Afganistan-Hindistan sınırının her iki tarafında bulunan Peştu kabilelerini İngiliz yönetimine karşı çıkmaya çağırdı ve bölgeye Afgan birlikleri göndererek sınırlı bir savaş başlattı. Birinci Dünya Savaşı'ndan yeni çıkmış İngiltere ise, bölgede yeni bir baş ağrısı istemiyordu. Diğer taraftan İngiliz yönetimi, Sovyet Rusya'nın başlattığı "halklara özgürlük, emperyalizme karşı birleşme" çağrısının Hindistan'ı etkilemesinden çekiniyordu. Afganistan yönetiminin tam bağımsızlık is-

teklerine direnmesi hâlinde, Sovyetler Birliği ile Afganistan arasında bir yakınlaşma kaçınılmaz olacaktı. Bu durumda ise, Bolşevizmin Afganistan'a yayılması ve Sovyetler Birliği ile İngiliz-Hint İmparatorluğu'nun komşu devletler hâline dönüşmesi ihtimali vardı. Böylesi bir gelişme, bölgesel dengelerin alt üst olması demektir. İngiltere açısından en uygun durum, Afganistan'ın tampon rolünün ve tarafsızlığının devam etmesiydi. Sonuç olarak Rawalpindi'de, ilkeleri daha sonra belirlenmek üzere geçici bir antlaşma imzalandı ve Afganistan'ın iç işlerinde ve dış ilişkilerinde serbest olduğu söylendi. Geçici de olsa bu antlaşma, yeni emir için büyük bir zafer demektir. 1919 Kasım'ında ülkesinin bağımsızlığını resmen ilan etti. Serdar Veli Han geniş yetkili dış temsilci olarak atandı ve ülke büyük bir hızla dış ilişkiler kurma çabasını başlattı. Afganistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke Sovyet Rusya olmuştu.¹

1919 yılı Mayıs ayının dokuzunda ilk Afgan Misyonu, Emir Amanullah Han'ın Lenin'e yazdığı "Büyük Rus Devleti Başkanı" şeklinde başlayan bir mektupla birlikte, Moskova'ya ulaştı.

Sovyetlerde iç savaş devam ediyordu ve İngiltere, Bolşevik yönetimine karşı bir ekonomik ambargo uygulamaktaydı. Dolayısıyla, Sovyetler için çevre ülkelerle iyi diyaloglar kurmak çok büyük önem taşıyordu. Tarihin tanıdığı en pragmatist liderlerden birisi olan Lenin, kısa bir süre sonra, Afganistan emirine şu cevabı gönderdi:

Serpilip açılan Afganistan, şimdi dünyadaki biricik bağımsız Müslüman devlettir. Kader, kardeş Afgan halkına şu büyük görevi vermiştir: Tüm ezilen Müslüman halkları çevresinde toplamak ve onları özgürlük ve bağımsızlık yoluna yönlendirmek.²

Bu gelişmeler Afganistan'ın uluslararası konumunu büyük ölçüde değiştirmişti. Bölgeyle ilgili bütün güçler kendi açılarından yeni senaryolar hazırlamaktaydı. Lenin ile Amanullah Han arasında karşılıklı dostluk mesajlarının gönderildiği sıralarda, Türkistan Cephesi komutanlığına tayin edilmiş olan General Frunze, Buhara Emirliği'ne karşı başlatılacak savaşın, "Afganistan içlerine taşınması" konusunda projeler geliştirmekteydi. Türkistan bölgesinde Sovyet hâkimiyetini pekiştirmek için kurulan *Turkkomissia*'nın ikinci başkanı Kuybişev ise, Taşkent merkezli Afganistan İhtilâl Partisi'ni çoktan kurdurtmuştu. Afganistan'a yönelik bir Sovyet işgali gerçekleştiği takdirde bu parti, despot Amanullah Han yönetimine son vererek bir Sovyet Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasına önderlik edecekti.³ Fakat uluslararası siyasi durum Afganistan'a yönelik bir operasyon için uygun değildi. Ayrıca Sovyetler Birliği, Türkistan'daki Basmacılık hareketini kontrol altına almakta bir hayli zorlanmaktaydı ve devam eden iç savaşın ortaya

¹ Fraser-Tytler. *Afghanistan*. s. 194.

² Marque-Riviere. *J. L'U.R.S.S. ans le monde*. Payot, Paris, 1934.

³ Abdullayev, *Central Asian Emigres in Afghanistan: First Wave 1920-1933*. Part 1, s. 29.

çıkardığı ekonomik sorunlar Sovyet rejimini ciddi bir şekilde uğraştırıyordu. Bu nedenle Sovyet yöneticileri Afganistan'da uydu bir komünist devlet yaratmak konusundaki planlarından vazgeçtiler ve önceliği Türkistan coğrafyasının Sovyetleştirilmesine verdiler.

Aradaki uzun sınırın iki ülke tarafından da kontrol altında tutulamaması sebebiyle, Bend-i Türkistan olarak bilinen Kuzey Afganistan bölgesi, Basmacıların ve Türkistan Millî Hareketi'nin tabii bir üssü hâline dönüşmüştü. Afganistan Hükümeti'nin Türkistan'da devam eden mücadeleye aktif destek vermesi bölgedeki dengeleri büyük ölçüde değiştirebilirdi. Dolayısıyla, bu yöndeki her türlü gelişme, daha başlangıçta, engellenmeliydi.

Sovyet Liderlerinin temel hedeflerinden birisi de Hindistan'daki İngiliz hâkimiyetine son verilmesiydi. Bunun için iki aşamalı bir strateji benimsenmişti. Öncelikle, bağımsızlık için dışarıda çalışan Hint İhtilâlci Hareketi teşkilatlandırılmalı ve silahlı bir eylem gücü hâline dönüştürülmeliydi. Ardında da Sovyetler Birliğinin desteğiyle, Hindistan'da bir ihtilâl başlatılacaktı. Fakat bu plana Afganistan yönetiminin destek vermesi çok önemliydi. Çünkü böylesine kapsamlı bir çalışmanın yapılabileceği tek ülke Afganistan'dı. Nitekim, Bakü'de düzenlenen Müslüman Halklar Kurultayı'nda, Hindistan delegesi Abani Mukerji, Afganistan'da bir propaganda merkezi açılmasını önermişti. Fakat Sovyet yönetiminin bu arzusuna Afganistan olumlu cevap vermedi.

İşte tam bu sırada Cemal Paşa sahneye çıktı. Cemal Paşa'nın İngiliz emperyalizmine karşı başlatmayı düşündüğü mücadele, Sovyetlerin arzularıyla örtüşmekteydi. Müslüman bir lider olması nedeniyle de Afganistan yönetimi tarafından daha sıcak karşılanabilirdi. Bu düşüncelerin ışığında Bolşevik liderler, Cemal Paşa'ya destek sözü verdiler. Cemal Paşa'nın Hint ihtilâlci Bereketullah ile birlikte Afganistan'a gitmesine yardımcı oldular. Cemal Paşa'nın planları ve hayalleri birbirinden bağımsız ve birbiriyle örtüşmeyen öğelerle doluydu.⁴ Paşanın başarılı olması durumunda Afganistan'da eğitilmiş ve silahlı ciddi bir güç ortaya çıkmış olacaktı. Sovyet yöneticileri kendi destekleriyle şekillenecek böylesi bir askerî gücün kendilerine karşı kullanılabilmesi ihtimalini de göz önünde tutmaktaydılar. Bütün bunları değerlendiren Sovyet yönetimi, doğudaki Müslüman ülkelerinin hepsini ve bilhassa Hindistan'ı yakından ilgilendiren bir girişimi başlattı. Asya devrimini yönlendirmek amacıyla Taşkent'te bir Orta Asya Bürosu açıldı. Aslında bu uygulamanın temelleri, daha önce, Komintern'in ikinci kongresi sırasında atılmıştı. Kongre, kabul ettiği "Milliyetler ve Sömürgeler Üzerine Tezler" çalışmasıyla, doğu ülkelerindeki burjuvalara ve toprak sahiplerine karşı savaşın sürdürülmesi kararını almıştı. Aynı yılın eylülünde yapılan Bakü Kurultayı'nda, önde gelen Bolşevik liderlerinden Radek, Müslüman halkları İngiltere'ye karşı savaşmaya ve başlarındaki emir, sultan ve hanları atmaya çağırırdı.⁵

⁴ Bk. Hareketin Kaynakları bölümü.

⁵ Nollau, *Russia's South Flank*. s. 4.

Kurulan Orta Asya Bürosu, Orta Asya'daki Sovyet orduları komutanı M. Sokolnikov, Komintern'in doğu bölümünün ilk başkanı Georgi Safarov ve Hindistanlı komünist lider Manabendra Nath Roy'dan oluşmaktaydı. Roy, Komintern'in İkinci Dünya Kongresi'nde "Avrupa'daki devrim ancak Avrupalıların Asya'daki kolonilerinden sağladıkları girdilerinin ortadan kaldırılmasıyla, yani Asya'daki kolonileri komünistleştirmekle mümkündür" tezini ortaya atmıştı. Taşkent'teki Orta Asya Bürosu'nun üyesi olduktan sonra Roy, Hint Müslümanlarına komünist eğitimi verebilmek amacıyla bir okul açtı. Bir taraftan da Sovyetlerin desteğiyle bir Hürriyet Ordusu kurmaya çalışıyordu.⁶

Bölgenin belirleyici gücü olan İngiltere için ise en önemli hedef, Afganistan'ın tarafsız konumunu muhafaza etmesiydi. Amu Derya kıyılarına kadar ulaşan Sovyet İhtilâlî'nin Hindistan'a atlamasını önleyecek bu tabii engel, her ne olursa olsun varlığını sürdürmeliydi. Hindistan Hilafet Komitesi'nin yayınladığı fetva nedeniyle yüz binin üzerinde Hint Müslüman, Afganistan'a geçmişti. Ayrıca Hindistan-Afganistan sınırında bulunan bağımsız Peştu kabileler huzursuzluk içerisindeydiler. Dolayısıyla İngiltere için, Sovyet Rusya'nın etkinliğine açık olmayan, Hint ihtilâl hareketinin güçlenmesine izin vermeyecek ve neredeyse yüz yıldır devam eden Peştunistan problemini kaşımayacak istikrarlı bir Afganistan, ideal bir Afganistan demekti. Hindistan'daki bir İngiliz yetkilisinin söylediği şu sözler, İngiltere'nin o dönemdeki ruh hâlini çok iyi yansıtmaktadır:

Kafkasya ve İran'dan çıkarıldık. Bağdat'tan çıkarılabiliriz. Afganistan elimizden çıktı. Hindistan'ı riske atamayız.⁷

1921 yılı, bölgedeki dengeleri büyük ölçüde değiştirecek gelişmelere sahne oldu. Devam eden iç savaş ve başta İngiltere olmak üzere Batı ülkeleri tarafından sürdürülen ekonomik ambargo, Sovyetler Birliği'ni büyük bir ekonomik darboğaza sokmuştu. Komünist liderler ekonomik ambargonun devam etmesi hâlinde, iktidarlarını sağlamlaştırmak konusunda ciddi sorunları olacağını görmüşlerdi. Nihayet 1921 yılı Mart ayında Sovyet yönetimi, İngiltere ile bir ticaret antlaşması imzalamak zorunda kaldı. Bu antlaşma karşılığında Sovyetler Birliği, "Afganistan ve Hindistan'daki İngiliz karşıtı silahlı mücadelenin ve propagandanın durdurulmasını" kabul ediyordu. Böylece Sovyet Rusya, en azından bir süre için, Hint ihtilâlcileri ve Cemal Paşa aracılığıyla gerçekleştirmek istediği politikalarından vazgeçmek zorunda kalmıştı. Diğer taraftan Bolşevik liderleri, İngilizlerin, Türkiye'den başlayıp İran ve Afganistan'la devam edecek ve Fergana'daki Basmacılık hareketinde yoğunlaşacak bir zincirle Sovyet Rusya'yı boğabileceği inancındaydılar. Bu ihtimalin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Özellikle Dışişleri Komiseri Çiçerin'in yoğun çabalarıyla, Sovyetler Birliği, 1921 yılı Şubat ayında İran ve Afganistan'la, mart ayında da Türkiye ile dostluk ve iş birliği antlaşmaları

⁶ Age, s. 96.

⁷ Fraser, "Basmatchi-II", CAS, s. 19.

imzalandı. Böylece Sovyetler Birliği güney sınırlarını güvence altına almış oldu. Artık rahatça iç sorunlarına ve Avrupa kesimindeki problemlerine dönebilirdi.

Bu sırada Afganistan'ı ve bölgeyle ilgili güçleri çok yakından ilgilendiren bir başka gelişme oldu. Mart ayı başlarında, Buhara Emiri Said Alim Han, Rusya tarafından desteklenen Genç Buharalılar hareketi ile olan savaşını kaybetmiş, ülkesini terk ederek Afganistan'a geçmek zorunda kalmıştı. Bu olay, Türkistan'daki mücadelenin bir boyutunun resmen Afganistan'a taşınmış olması bakımından önemliydi. Afganistan yönetimi bu gelişme karşısında bir tutum belirlemek zorundaydı.

Bölgede ortaya çıkan bu yeni durum İngilizleri de etkilemişti. Afganistan'la olan ilişkilerini bir an önce netleştirmeleri gerekiyordu. 1921 Ocak ayında Sir Henry Dobbs başkanlığında bir heyet Kâbil'e gönderildi. Aradaki uzun kesinti dönemleri nedeniyle yapılan görüşmeler neredeyse bütün bir yıl devam etti. Nihayet yıl sonuna doğru bir antlaşma imzalandı. Böylece Afganistan'ın tam bağımsızlığı, komşusu olan iki büyük güç tarafından da tescil edilmiş oldu.

Dobbs, Kâbil'e geldiğinde Cemal Paşa Afganistan'daydı. İngiliz-Afgan heyetlerinin aralıklı olarak sürdürdükleri görüşmeler sırasında, Cemal Paşa'nın Afgan ordusunun teşkilatlandırılmasına yönelik çalışmaları çok ilerlemiş durumdaydı. Paşa, Afgan emirini, güçlü bir orduya sahip olmadıkça başarılı olamayacağına ve bu ordunun da Türk subayları denetiminde kurulabileceğine inandırmıştı. Nitekim Afgan Emiri Amanullah, 13 Temmuz 1921 tarihinde, Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup göndererek, Türkistan üzerinden ülkesine gelen üç Türk subayının Afganistan'a yaptıkları yararlı hizmetlerden bahsediyor ve Afgan ordusunun tanzimi ve kuvvetlendirilebilmesi için bir askerî heyet göndermesini talep ediyordu.⁸

Cemal Paşa sadece bununla da yetinmemiş, Hindistan sınırındaki İngiltere karşıtı Peştü kabilelerle olan temaslarını yoğunlaştırmış, Hint ihtilâlcileri ile ilgili konularda ciddi ilerlemeler sağlamıştı. Bütün bu gelişmeler İngilizler tarafından kaygıyla izlenmekteydi.⁹ Afgan-İngiliz antlaşmasının imzalanmasına yakın bir dönemde Cemal Paşa, Kâbil'den ayrıldı. Afgan ordusunun modernizasyonu konusunda Sovyet yönetiminin desteğini sağlamak için Moskova'ya gidiyordu. Yol üzerinde ise, o sıralarda Buhara'ya gelmiş olan Enver Paşa ile görüşmeyi planlıyordu. Ne yazık ki her iki isteği de gerçekleşmedi. Ruslar, Enver Paşa ile görüşmesine izin vermediler. Onun, Enver Paşa ile görüşmesine izin verilmeksizin doğrudan Moskova'ya gönderilmesi, Sovyet Rusya ve İngiltere'nin ortak uzlaşısıyla bölgeden ayrılmak zorunda bırakıldığını düşündürmektedir. Afgan emirinin ise ya kendi isteğiyle veya bu ülkelerin baskısı altında, Cemal Paşa'nın ayrılmasına onay vermiş

⁸ Mektupta bahsedilen Türk subayları Ziya Bey, Rifat Bey ve Hüseyin Cahit Beylerdir. Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'ya esir düşen bu subaylar savaşın bitişinden sonra serbest kalmışlar, Türkistan üzerinden Afganistan'a geçerek burada Afgan Hükümeti'ne bir süre hizmet etmişlerdir. Emir Amunullah'ın mektubunun metni için bk: *Atatürk'ün Millî Dış Politikası*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, s. 341.

⁹ Fraser-Tytler, *Afghanistan*. s. 199.

olmalıdır. Cemal Paşa'nın ayrılmasından hemen sonra Türk subaylarının yönetimi-
mindeki numune kıtalarının lağvedilmesi ve bu kıtaların yönetimlerinin Afganlı
subaylara devredilmesi bu ihtimali güçlendirmektedir. Kâzım Karabekir Paşa, İtti-
hatçılara yönelik bir değerlendirmesinde, "Cemal Paşa'nın orduyu ele geçirdikten
sonra emiri tahttan indireceği şeklinde söylentiler vardı" yorumunu yapmaktadır.¹⁰

Bu konuyla ilgili gerçeği hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz. Cemal Paşa bir daha
Afganistan'a dönemedi. Tiflis'te Ermeni komitacılar tarafından öldürüldüğü za-
man Afgan Hükümeti, "Cemal Paşa Türkiye'ye ait olduğu kadar bize de aittir"
diyerek Sovyet Rusya'ya başvurmuş ve katillerinin derhâl yakalanmasını istemiş-
ti. Ayrıca Afganistan'da resmî yas ilan edildi. Emir Amanullah'ın bu davranışları
gerçek duygularını mı yansıtıyordu, yoksa, timsahın gözyaşları mıydı? Bunu kim-
se bilemeyecektir. Fakat kesinlikle bilinen bir şey vardı. Cemal Paşa gibi ciddi bir
düşmandan kurtulmuş olmak İngiliz yönetimini çok memnun etmişti.

Emir Amanullah'ın düşleri

İktidara geldikten hemen sonra İngiltere'yi zorlayarak, ülkesini tam bağım-
sızlığa kavuşturmuş olması, Emir Amanullah'a İslam dünyasında ciddi bir şöhet
sağlamıştı. Kendisini bölgedeki etkili liderlerden birisi olarak görmekteydi. İngi-
liz emperyalizmi altında ezilen mazlum Müslüman halkların hamisi konumunda
olduğunu düşünüyordu. Tam bu sıralarda, Buhara emirinin ülkesini terk ederek
Afganistan'a sığınması, Emir Amanullah için yeni bir fırsat yaratmıştı. Sovyet
esareti altına düşmüş mazlum Müslüman milletlerin hamiliğine soyunma imkânı
karşısında duruyordu. Başarılı olması durumunda ülkesinin etkinliğini Orta
Asya'nın iç bölgelerine kadar genişletmesi mümkün olabilecekti. Bu gelişmele-
rin ışığında, bölgedeki olayları farklı bir gözle izlemeye başladı.

Aslında emir, Türkistan'daki gelişmelerle çok yakından takip etmek zorun-
daydı. Zira Herat'tan başlayıp Pamir Dağları'nın tepelerine kadar uzanan kuzey
Afganistan bölgesi, Afgan halkı arasında "Güney Türkistan" olarak bilinmekteydi.¹¹
Afganistan'ı ortadan bölen Hindukuş Dağları'nın kuzeyindeki bu bölgede
Özbekler, Türkmenler ve Tacikler yaşamaktaydı. Bu etnik yapı, Amu Derya'nın
ötesinde, yani Türkistan'da da aynı şekilde devam ediyordu. Hindukuş Dağla-
rı'nın oluşturduğu engeller sebebiyle Kuzey Afganistan, kontrolü çok zor bir
bölgeydi. Özellikle Afganistan, Sovyet Rusya ve Çin sınırlarının kesiştiği Pamir
bölgesindeki yüksek dağlar nedeniyle, bu ülkeleri birbirinden ayıran sınırların
denetlenmesi neredeyse hiç mümkün değil gibiydi.

Emir Amanullah'ın Türkistan Millî Mücadelesi liderleri ile ilk önemli teması
Fergana bölgesi korbaşlarından Şir Muhammed Beg ile olmuştu. Şir Muhammed
Beg, Fergana'da geçici bir Türkistan Hükümeti ilan ettiği zaman, ağabeyi Taş

¹⁰ Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı* s. 354.

¹¹ Bölgedeki şehirler Herat, Faryab, Cuzcan, Mezar-ı Şerif, Samangan, Katagan, Tahhar ve Bedehşan
sekinde sıralanmaktadır.

ESİR MİLLETLER CEPHESİ: PROMETE

Promete Cephesi'ni oluşturan gruplar tek başlarına Sovyetlerle mücadele edebilecek güce sahip değillerdir. Dolayısıyla, söz konusu cephe, şartların getirdiği bir zorunluluktan başka bir şey değildir.

Tahir Şakir (Çağatay)

Promete hareketinin kökleri

Prometheus, Yunan mitolojisinde ateş tanrısıdır. Zeus'un istememesine rağmen, insanlığa ateşi ve dolayısıyla uygarlığı getirir. Fakat Zeus'un intikamı korkunç olacaktır. Prometheus bir dağın tepesinde zincire vurulur. Zeus tarafından görevlendirilen bir kartal, gün boyunca Prometheus'un karnını parçalamakta ve karaciğerini yemektedir. Gece boyunca karaciğer kendisini yenileyerek eski hâlini almakta ve Prometheus iyileşmektedir. Ertesi sabah kartal yeniden gelmekte ve parçalama işlemine başlamaktadır. Bu olay böylece sonsuza kadar tekrarlanıp devam edecektir.

Etrafı güçlü komşularla çevrili Polonya¹ tıpkı Prometheus gibiydi. Tarih boyunca güçlü komşuları tarafından birkaç kez parçalanmış, her seferinde yeniden doğmuştu. 20. yüzyıla girerken de Polonya toprakları, bir kez daha, Rusya, Prusya ve Avusturya-Macaristan devletleri arasında paylaştırılmış durumdaydı. Son olarak 1864 yılında, Polonya'nın Rus kesiminde başlatılan isyan kanlı bir şekilde bastırılmış, Rusya ve Prusya kendi işgal bölgelerinde ciddi bir asimilasyon politikası uygulamaya başlamışlardı. Buna karşın Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bünyesinde kalan Galiçya bölgesinde, nispi bir bağımsızlık vardı ve bu bölgedeki Polonyalılar kendi millî kimliklerini koruma imkânını bulmuşlardı. 1900'lere gelindiğinde, Rusya'daki partilerin ortaya çıkışına paralel olarak, çeşitli Polonya partileri kurulmuş durumdaydı. Bunların en önemlileri Roman Dmowski önderliğindeki Ulusal Demokratik Parti, Josef Pilsudski yönetimindeki Polonya Sosyalist Partisi ve Sosyal Demokrat Parti'yd. Joseph Pilsudski'nin Sosyalist Partisi, programı itibarıyla daha radikal bir konumdaydı ve koşulsuz bir bağımsız hedeflemekteydi.

Pilsudski, Rus İmparatorluğu parçalanmadan Polonya'nın bağımsız olamayacağına inanmaktaydı. Bu inancını, daha Rus-Japon Savaşı öncesindeki yıllarda, Japon Hükümeti'ne sunduğu bir memorandumda dile getirmişti. 13 Haziran 1904 tarihli bu memorandumda Pilsudski, Rusya'nın parçalanması için çarlık

¹ Osmanlı Devleti döneminde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Polonya yerine "Lehistan" ismi kullanılmaktaydı.

bünyesindeki Rus olmayan milletlerle ve Osmanlı Türkleriyle iş birliği yapılmasının şart olduğunu vurgulamaktaydı.² Taleplerinin Japon Hükümeti'nce kabul edilmemiş olmasına karşın, bu memorandum sebebiyle Pilsudski, Prometecilik hareketinin babası olarak kabul edilmektedir.

Pilsudski, Türkiye-Polonya iş birliği konusuna da çok önem vermektedir. 1912-1913 yıllarında Krakow'da bir Polonya-Türkiye Dostluk Cemiyeti kurdurmuştu. Cemiyetin kurucuları arasında, daha sonraki yıllarda Polonya dışişleri bakanı olacak olan, Doğu milletleri uzmanı Leon Wasilewski ve Pilsudski'nin yakın arkadaşı Michel Sokolnicki de vardı. 1916 yılında Pilsudski, Budapeşte'deki Türk Konsolosluğu aracılığıyla Osmanlı Hükümeti'ne bir memorandum sundu. Polonya, Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı bir birlik oluşturmasını teklif ediyordu. Böylece Vistül nehri boylarından Süveyş Kanalı'na kadar uzanan bir cephe ortaya çıkmış olacaktı. Pilsudski'nin Türkiye'ye olan ilgisi daha sonra yıllarda da devam edecek ve Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni liderleriyle temas yollarını arayacaktı. Nitekim 1922 yılında, Lozan görüşmeleri sırasında, Yarbay Tadeusz Schaetzel başkanlığındaki bir Polonya heyetini, Türk heyeti başkanı İsmet İnönü ile gizli görüşmeler yapmak üzere İsviçre'ye göndermiştir.³

Birinci Dünya Savaşı Polonya'yı, Avusturya ile Rusya arasındaki mücadelenin önemli bir unsuru hâline dönüştürmüştü. Polonyalı askerlerden bir lejyon oluşturan Pilsudski, savaş sırasında Avusturya cephesinde yer aldı. Buna karşın Polonya Ulusal Komitesi'ni oluşturan Dmowski ve partisi, Rusya'yı desteklemekteydi. Savaşın ilerleyen dönemlerinde Çarlık Rusyası'na karşı savaşan cepheyi güçlendirebilmek için, Almanya ve Avusturya-Macaristan ittifakı, Polonya'nın kendi işgalleri altında bulunan kesiminde bir Polonya Krallığı kurulacağını ilan ettiler. Bu gelişme, Polonya'daki bağımsız bir cumhuriyet oluşturmayı amaçlayan Pilsudski'yi tatmin etmemişti. Fakat yine de kurulan Geçici Devlet Konseyi'nin Askerî Kanat Sorumluluğu'nu kabul etti. Bu olay Pilsudski'ye, Alman desteğini kullanarak, kendi askerî birliklerini oluşturma şansını vermişti.

Bu sırada Rusya'da başlayan Bolşevik İhtilâli ve sonrasında Rusya'nın savaştan çekilmesi, oluşan dengelerin bir kez daha bozulmasına yol açtı. Rusya ile savaşın bitmesi, Doğu Cephesi'nde rahatlayan Almanların Polonya politikasının bütünüyle değişmesine sebep olmuştu. Polonya birliklerinin kontrolünü yeniden ele almak isteyen Almanlar, Pilsudski'nin ciddi direnci ile karşılaştılar. Bunun üzerine Alman yönetimi, Pilsudski'yi tutukladı ve Geçici Devlet Konseyi'ni iptal etti. Fakat bu sıralarda Batılı İtilaf devletleri, Paris'teki Polonya Millî Komitesi'ni resmen tanıyarak bir "Vekiller Konseyi" kurulmasını kararlaştırmışlardı. Bu durumda Almanya, Pilsudski'yi hapisten çıkarmak zorunda kaldı. Polonya Vekiller Heyeti de Pilsudski'yi Askerî Kanat Başkanlığı'na getirdi. 1918'in Kasım ayı ortalarında Varşova'ya gelen Pilsudski, üç gün sonra devlet başkanı ilan edildi.

² Targalski, *Les plans Polonais concernant l'éclatement de l'URSS*, Le mouvement "Prométhée et le Caucase", s. 9.

³ Targalski, *Les plans Polonais concernant l'éclatement de l'URSS*, Le mouvement, s. 10.

Alman yenilgisi sonrasında Polonya'daki Alman yönetimi de son bulmuştu. Birinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Versay Barış Antlaşması ile Polonya topraklarının büyük bir kısmı hâlâ Rusya'nın kontrolü altındaydı. Bu olay yeni bir Rusya-Polonya savaşının sebebi oldu. Bu savaş Pilsudski'ye, Rusya içerisindeki Rus olmayan milletlerle ortak bir cephe oluşturulması şeklindeki düşüncesini uygulama fırsatını da vermişti. Polonya ordusu içerisinde Müslümanlardan oluşan bir birlik kurulması kararını verdi ve hemen uyguladı. Polonya ordusu Kiev'e girerken Mustafa Ahmetov komutasında Kuzey Kafkasyalılar, Azeriler ve Tatarlardan oluşan bir alay da onlarla birlikteydi. Polonyalılar bu savaşta başarılı oldular ve 1921 yılı Mart ayında Riga'da yapılan antlaşmayla ülke son şeklini almış oldu. Bağımsızlık sonrasında yapılan seçimlerde Pilsudski devlet başkanlığına aday olmadı ve genelkurmay başkanlığına getirildi. Fakat 1923 yılında, hükümette tasvip etmediği bir siyasi anlayışın hâkim olduğu gerekçesiyle bu görevinden ayrıldı, emekli oldu ve Sulejowek'e yerleşti.

Polonya bağımsızlık çabalarının en önemli aktörü olan Mareşal Pilsudski, son iki yüzyıl içerisinde ülkesini birkaç kez işgal eden ve iki kez de dünya haritasından silen Rusya'nın gelecekte de benzer girişimler yapacağından hiç kuşku duymuyordu. Bu ihtimali ortadan kaldıracak tek seçenek vardı: o da Rusya'nın dağılmasıydı. Bunun gerçekleşmesi ise Rus işgali altındaki milletlerin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla mümkündü. Dolayısıyla, mareşale göre, Rusya esiri milletlerin meseleleriyle ilgilenmek Polonya'nın bizzat kendi meselesi olarak kabul edilmeliydi.

1922'den itibaren göreve gelen hükümetler, Pilsudski'nin Promete projesini rafa kaldırmışlardı. Fakat Promete düşüncesine inanan bazı devlet görevlileri, hükümetlerin bilgisi dışında, projeyi canlı tutmaya devam ettiler. 1922-1926 yılları arasında mülteci liderlerle temaslar, Yarbay Schaetzel, 2. Büro⁴ görevlisi Yüzbaşı Suchenek ve Hariciye Bakanlığı'nın Doğu Dairesi'nden Lukasiwitz aracılığıyla yürütülmüştür. 1924 yılı sonbaharında Schaetzel, İstanbul'a askerî ataşe olarak tayin edildi. Schaetzel'i Sulejowek'teki evine davet eden Pilsudski, ona özel olarak, Sovyetler Birliği içerisinde kalan milletlerin dışarıdaki bağımsızlık hareketlerinin temsilcileri ile temas kurmak görevini verdi. Schaetzel Ukraynalılarla, Gürcülerle, Kafkasyalılarla, Azerilerle, Kırımlılarla, İdil-Urallılarla ve Türkistanlılarla diyalog kuracak; bağımsızlık arzularının yoğunluğunu ve bu yönde gösterdikleri çabaları değerlendirecekti.

Avrupa'daki mülteci gruplar

1920'li yıllarda Avrupa'daki Rus olmayan Sovyet mültecileri arasındaki en etkili grup Gürcülerdi. Gürcistan'ın Sovyetlerce ele geçirilmesi sonrasında, sosyalist Devlet Başkanı Noe Jordania ve çok sayıda meclis üyesi Paris'e gelmişler ve orada bir Gürcü Mülteci Hükümeti kurmuşlardı. Bu hükümet 1930 yılı başlarına

⁴ Askerî espionaj ve kontrespionaj bölümü.

kadar Fransa tarafından, geçici bir süre için de İngiltere ve Belçika hükümetleri tarafından resmen tanındı. İsviçre Dışişleri Bakanı Guiseppe Motta ve *Journal de Geneve*'nin baş yazarı Jean Martin, Gürcü mültecilerinin başlıca destekçileriydi. Aynı zamanda Milletler Cemiyeti raportörü de olan Motta, sürgündeki Gürcü Hükümeti'nin uluslararası camia tarafından resmen tanınmasında büyük rol oynamıştı. Etkili bir gazeteci olan Jean Martin de Uluslararası Gürcistan Komitesi'nin başkanlığı yapmaktaydı. Gürcü grubu ayrıca, Milletler Cemiyeti merkezi olan Cenevre'de devamlı bir temsilci bulunduruyordu. Dışarıdaki Gürcü Hükümeti, Noe Jordania'yı meşru devlet başkanı olarak tanımaktaydı. Jordania grubu dışında, bir de Spiridion Kedia tarafından temsil edilen Gürcü milliyetçi demokratları grubu mevcuttu.

1918'de Ukrayna'nın Beyaz Rus kuvvetlerince işgal edilmesinden sonra ülke dışına çıkan Ukrayna lideri Simon⁵ Petliura, daha sonra iktidarı ele geçiren Kızillara karşı savaşmış fakat başarılı olamamıştı. Bunun üzerine Polonya'ya giden Petliura, Mareşal Pilsudski ile Sovyetler Birliği'ne karşı bir antlaşma imzaladı ve Polonya ile birlikte Sovyetlere karşı savaştı. Polonyalılarla Bolşevikler arasında imzalanan Riga Antlaşması'nda Ukrayna'nın Sovyetler Birliği hâkimiyetinde kalması üzerine, Ukraynalı eski yöneticilerle birlikte Paris'e geldi. Burada Ukrayna Millî Hareketi'ni oluşturan Petliura, *Trisub* isimli bir dergi çıkarmaya başladı. Ne yazık ki 1926 yılında, Ukrayna'da öldürülmüş Yahudilerin intikamını aldığı iddia eden Şalom Şavartsbard isimli bir Yahudi tarafından düzenlenen suikast sonucunda hayatını kaybetti. Petliura'dan sonra Ukrayna Millî Hareketi liderliği eski Dışişleri Bakanı Şulgin tarafından yürütülecektir.

Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı işgal etmesinden sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Millî Şurası dağıtılmış, Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade, ÇEKA⁶ tarafından tutuklanarak Moskova'ya götürülmüştü. 1922 yılında hapis haneden kaçmayı başaran Resulzade, Finlandiya üzerinden Türkiye'ye gitti ve dış dünyadaki Müsavatçıları bir araya getirerek Azerbaycan Millî Merkezi'ni kurdu. Paris'te ayrıca, Versay görüşmelerine katılmak üzere gönderilen Azerbaycan heyetinin iki üyesi Ali Merdan Topçubaşı ve Ceyhun Hacibeyli bulunmaktaydı. Geçmişte Duma üyeliği, daha sonra da Azerbaycan meclis başkanlığı yapmış olan Topçubaşı, mülteci çevrelerinde hayli tanınan bir simaydı.

Benzer bir süreç Kuzey Kafkasyalılar için yaşanmış ve Sovyet kuvvetlerinin bölgeyi işgal etmesinden sonra Kuzey Kafkas Hükümeti'nin önde gelen liderleri Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmışlardı. Kuzey Kafkasya mültecileri, Kafkasya Dağlıları Halk Partisi (KDHP) tarafından temsil edilmekteydiler. Önceleri Hür Kafkasya Dağlıları Halk Partisi,⁷ daha sonra ise Kafkasya Dağlıları Halk Partisi⁸ unvanını kullanan organizasyon, bir üçlü grup tarafından yönetiliyordu. Partinin

⁵ Bazı kaynaklarda Semen olarak gösterilmektedir.

⁶ Karşı devrim ve sabotajla mücadele için olağanüstü komisyon.

⁷ Narodnoya Partiya Volnih Gortsev Kavkaza.

⁸ Narodnoya Parti ya Gortsev Kavkaza.

TÜRKİSTAN-BERLİN HATTI VE ÖTESİ

Ne ümitlerle, ne hayallerle gelmiştik.
Hepsi bir illüzyon veya ütopya mıydı?
Biz Türkistan ihtilâlcileri neredeyiz
ve ne yapıyoruz?

Öğrenci, Ahmet Naim. 1929

1920'li yıllar Türkistan'daki Sovyet hâkimiyetinin giderek pekiştiği yıllardır. İlk dönemlerde Sovyet yönetimi, devam eden iç savaşın oluşturduğu kaos ortamı ve karşı karşıya kaldığı ekonomik problemlerin yoğunluğu gibi nedenlerle, çevre cumhuriyetlerdeki yerli yönetici kadroların görünüşte sosyalist fakat, özde milliyetçi yapılanmalar oluşturma çabalarına kısmen göz yummuştur. Özellikle yeni kurulan Buhara Cumhuriyeti'ni yöneten cedit kadroları ürkütmemek ve Sovyetler Birliği'ndeki istikrar sağlanıncaya kadar zaman kazanmak gerekiyordu. Zira Fergana'da başlayan Basmacılık hareketi hızla büyümüş ve bütün Türkistan'a yayılmıştı. Sovyet yönetimi, bölgede tam olarak kontrolü sağlayıncaya kadar ılımlı bir politika izlemenin yararlı olacağını görmüştü. Nitekim, 1921 yılının 26 Mayıs'ında, Lenin ve Çiçerin imzalı bir belge ile Buhara Cumhuriyeti'ne, bazı yabancı ülkelerle doğrudan iktisadi ve kültürel ilişkiler kurma hakkı tanındı. Bu imkândan yararlanan Buhara Cumhuriyeti yöneticileri, 1921-1922 yılları boyunca, özellikle Almanya ile iktisadi ve kültürel ilişkiler kurma çabası içerisinde olmuşlardır.¹

İşte bu siyasi ortam içerisinde, yerli cedit kadrolar tarafından gerçekleştirilen önemli işlerden birisi de, dış ülkelere öğrenci gönderme projesidir. Moskova'nın tüm isteksizliğine rağmen, Buhara Halk Cumhuriyeti ve Türkistan ASSR'den 70 kadar öğrenciyi Avrupa'ya gönderebilmek için hazırlıklara başlandı. Eğitim için seçilen ülke Almanya idi. Dünya harbinden yenik çıkmasına ve içinde bulunduğu zor koşullara rağmen Almanya, hâlâ bir bilim ve teknoloji merkeziydi. Versay Antlaşması'nın getirdiği yükümlülükler nedeniyle, başta İngiltere olmak üzere, bütün diğer kapitalist ülkelerle ciddi sorunları vardı ve bu nedenle de çoğu uluslararası konuda Sovyet Rusya ile aynı cephede hareket etmek zorunda kalıyordu. Diğer taraftan, giderek artan ekonomik zorluklar sonucu toplum yapısında kutuplaşmalar ortaya çıkmıştı ve sosyalist hareketlerin gücü ve etkinlik alanı hızla genişlemekteydi. Bu gelişmelere paralel olarak, Alman siyasi kadroları içerisindeki sosyalistlerin sayısı da giderek artmaktaydı. Dolayısıyla, başta Lenin olmak üzere birçok Bolşevik yönetici, Avrupa'daki sosyalist devrimin ilk olarak bu ülkede başlayacağına inanmaktaydılar. Sonuç olarak Moskova, gerek

¹ Hasanov, Feyzullah Hocayev. s. 67-68.

kendi iç şartları ve gerekse geleceğe yönelik beklentileri sebebiyle, Türkistan'daki yönetici Ceditlerin Almanya ile ilişki kurmak ve bu ülkeye öğrenci göndermek yönündeki uygulamalarına göz yummuştur. Buhara Cumhuriyeti ve Türkistan ASSR tarafından başlatılan bu hareket, çocuklarını dış ülkelerde eğitime göndermek yönündeki toplumsal istekleri de körüklemiş ve çok sayıda öğrenci, kendi imkânlarıyla okumak üzere, dış ülkelere yönelmişlerdir. Tercih edilen ülkelerin başında Türkiye vardır. İkinci sırayı ise yine Almanya almaktadır. 1922-23 yıllarında başlatılan bu öğrenci hareketi, daha sonraki yıllarda, hariçte yürütülen Türkistan Millî Mücadelesi'nin kadrolarını oluşturmak bakımından büyük önem taşımaktadır.

1922 yılı başlarında, Türkistan'da yayınlanan *Kızıl Bayrak* gazetesinde, "Almanya'da Okuyan Müslümanlar" başlıklı bir makale çıkmıştı.² Alman resmî makamlarından alınan verilere dayandırılarak yazılan bu makale, Müslüman ülkelerin eğitim açısından Almanya'yı tercih derecelerini göstermesi bakımından bir hayli ilginçtir. Makalede yansıtılan verilere göre Almanya'da, Osmanlı Türklerinden, çoğu kendi imkânlarıyla gelmiş olan bin kadar öğrenci, Arap ülkelerinden ise dört yüz civarında öğrenci mevcuttur. Aynı tarihlerde Kazan'dan kırk (26'sı özel, 12'si devlet burslusu), Azerbaycan'dan yetmiş bir, Kırım'dan iki, Kuzey Kafkas bölgesinden ise altı öğrenci vardır. Buna karşın Türkistan'dan kendi imkânlarıyla gelmiş tek bir öğrenci bulunmaktadır. Ziraat akademisinde okuyan bu öğrencinin adı Abdulvahap Muradi'dir. Osmanlı Türkleriyle, Kazan bölgesinden gelen Tatar Türkleri dışında hiçbir kavimden kız öğrenci olmayışı, yazar tarafından özellikle vurgulanmaktadır. Cedidizm hareketinin erken başladığı Kazan, Kırım ve Azerbaycan gibi Türk bölgelerinin Batı dünyasıyla olan bilimsel etkileşimleri, bu akımla ancak 1900'lerde tanışabilen Türkistan bölgesine göre çok daha ileri durumdaydı. Türkiye Türklerinde ise tartışmasız bir üstünlük görülmekteydi.

Aynı yazar tarafından yayınlanan ikinci bir makalede, çeşitli Türk bölgelerinden Avrupa'ya gönderilecek öğrenciler hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre 1922 yılında Buhara Halk Cumhuriyeti'nden 46, Hive Halk Cumhuriyeti'nden 5, Kazakistan'dan 15, Başkurdistan'dan 10 ve Tataristan'dan 10 öğrenci gönderilecektir. Türkistan ASSR'den gönderilecek öğrencilerin sayısı, çoğunluğu Taşkent şehrinden ve genellikle kendi imkânlarıyla olmak üzere, 19 kişi olarak belirtilmektedir.³ Buhara Cumhuriyeti'nden gönderilecek öğrencilerin gözetim ve denetim görevi, cumhuriyet yönetiminin Harici Kültürel İlişkiler Bölümü Başkanı Abdulvahid Burhanof'a (Munzim) verilmiştir.⁴

Avrupa'ya öğrenci gönderme seferberliğinin Türkistan ASSR'de, Halk Komiserleri Sovyeti Reisi Turar Rıskulof, Buhara'da ise Buhara Halk Şuraları Cumhuriyeti Hükümeti Reisi Feyzullah Hocayef tarafından şekillendirildiği bilinmekte-

² Siraci, "Germany'a da Okuvçı Musulmanlar", *Kızıl Bayrak Gazetesi*, 21 Ağustos 1922.

³ Siraci, "Germany'a da Okuvçı Musulmanlar 2", *Kızıl Bayrak Gazetesi*, 31 Ağustos 1922.

⁴ Hasanov, *Feyzullah Hocayev*, s. 68.

dir. Buhara Cumhuriyeti'nde, öğrenci göndermek ve eğitimi düzenlemek amacıyla Tatar eğitimci Alimcan İdrisi, Buhara Merkezi İcra Komitesi üyesi Burhanof ve elçilik görevlisi Keminski'den oluşan bir komisyon kurulmuştu. Türkistan ASSR'de ise, dış memleketlere gidecek öğrencilerin her türlü işlemleri, maarif nezareti bünyesinde oluşturulan bir bilim heyeti tarafından yürütülmekteydi. Almanya'ya gidecek öğrenciler, bu kuruluşun da yardımıyla, 1922 Ağustos'unda, kendi aralarında Kömek⁵ adıyla bir cemiyet kurdular. Taşkent'te kurulan bu cemiyetin başkanlığına Said Ali Hoca isimli bir öğrenci getirilmişti.⁶ Her iki cumhuriyetin yöneticileri tarafından başlatılan bu hareketin, halk arasında büyük bir heyecanla desteklendiği görülmektedir. Özellikle aydınlar, Türkistanlı gençlerin Avrupa ülkelerinde eğitilmesinin Türkistan'ın geleceğine çok önemli katkılar sağlayacağını bilincindeydiler. Meşhur Şair Abdulhamit Süleyman Çolpan, "İstikbal İçin Küreş"⁷ başlıklı makalesinde şunları yazmaktaydı:

Biz son zamanlarda gençlerimizin uzak memleketlere gidip bilim öğrenmek için çok hevesli olduklarını görüyor ve seviniyoruz. Bu gençlerin kendi başarılarına ayrı ayrı hareket etmeyip "kömek"leştiklerinin de farkındayız.

Çar Hükümeti döneminde İç Rusya Müslümanlarını Hristiyanlaştırmak meselesinde büyük çabalar göstermiş, meşhur İlminski siyasetinin önde gelenlerinden olan Popedovna, yazdığı bir mektupta, "yerli halk arasında (Müslüman-Türkler kastediliyor Y.N.) bizim için faydalı, en azından zararsız olacak insanlar, Rus dilini utanarak ve çok rahat konuşamayan, yazısında birçok hatalar bulunan, bizim genel valimiz bir yana, en küçük memurumuzdan korkan kişilerdir" diyordu. Buna karşı biz Rus diliyle değil, ileri Avrupa memleketlerinin dili ve bilimi ile cevap versek belki insan gibi yaşamaya hak kazanabiliriz.⁸

1917 İhtilâlî'nden 5 yıl sonra, 1922 yılında yazdığı bu makalenin satır aralarında Çolpan, Türkistan'a medeniyetin Ruslar tarafından getirildiği iddiasını çarlık dönemindekine benzer şekilde sürdüren komünist yönetimi de eleştirmekte; Türkistan'a göre çok gelişmiş olan Rus bilim ve teknolojisinin Avrupa bilim ve teknolojisi sayesinde yenilebileceği ümidini dile getirmektedir.

Yurt dışına gönderilen öğrencilerin eğitim harcamalarının karşılanabilmesi ve yeni öğrenciler gönderilebilmesi için yalnızca devlet imkânlarıyla yetinilmemiş, çeşitli kültür, sanat ve spor faaliyetlerinden sağlanan gelirlerin bir kısmının aktarılmasıyla, ilave fonlar oluşturulmuştu. 18 Aralık 1922 tarihli *Türkistan* gazetesinin verdiği bilgiye göre, yurt dışında eğitim gören gençler için halk arasında büyük çaplı bir kampanya başlatılmıştı. Kampanyayı düzenleyenler arasında Nasır Mircelalov, Abdulhamit Süleyman Çolpan, Münevver Karı, Abdurreşidhanov ve Şakircan Hamidi gibi meşhur isimler vardı. 2 Aralık 1922'de, Taşkent'te, ay-

⁵ Kömek: Yardım.

⁶ Turdiyev, "Ular Germanya'da Okugen İdiler 1", *Yaş Leninçi Gazetesi*, 30 Mart 1990.

⁷ Gelecek için mücadele.

⁸ Çolpan, "İstikbal İçin Küreş", *Kızıl Bayrak Gazetesi*, 2 Eylül 1922, no: 215.

SAVAŞA DOĞRU

... Biz Türk ülkeleri milliyetçilerinin 10-12 yıl bu dost ülkede kurmuş olduğumuz yeni millî ocaklarımız, millî mücadele merkezlerimiz Lehistan'la birlikte yanıyor ve yıkılıyordu. Biz de Leh askeri, Leh münevveri gibi ikinci defa kurmuş olduğumuz yaşama ve çalışma merkezimizi bırakıp, bir daha muhacir olarak gurbete, karanlık bir meçhule doğru gidiyorduk.

**Promete liderlerinden Ayaz İshaki'nin,
"Lehistan'dan Ayrılış" başlıklı
yazısından**

Ermeni meselesi ve Promete teşkilatına etkileri

Promete teşkilatının oluşumu¹ bölümünde belirtildiği gibi, Ermeni muhacir grupları, bağımsızlık mücadelelerinin Rusya'ya değil Türkiye'ye karşı olduğunu ve ancak bu konuda uzlaşma sağlanabilirse diğer muhacir gruplarla birlikte hareket edebilecekleri iddiasıyla Kafkasya Kurtuluş Komitesi'ne, dolayısıyla da Promete'ye resmen iştirak etmemişlerdi. Bu gelişmeye rağmen, Ermenilerin, gelecekte kurulması muhtemel Kafkasya Konfederasyonu girişimine katılabilecekleri varsayılarak, köprüler tamamen atılmamıştı ve ilişkiler sürdürülmeye çalışılmaktaydı. Özellikle Gürcüler, Ermeni muhacirleri ile Promete ilişkisinin sürdürülmesi konusunda ciddi destek vermekteydiler. Nitekim *Promete* dergisi yönetimi tarafından Paris'te yapılan tüm toplantılara Ermeni temsilcileri de davet edilmekte, yaptıkları faaliyetlere *Promete* dergisi sayfalarında yer verilmekteydi. Türk gruplar ise Kafkasya Konfederasyonu açısından, Ermenilerin katılımının önemli olduğunu kabul etmekle birlikte, Ermeni muhacirlerinin Türkiye'ye karşı büyük Ermenistan hayali içerisinde bir tavır sergilemelerinden büyük rahatsızlık duymaktaydılar.

Tam bu sırada Zarevand'ın² Rusça yayınlanan *Türkiye ve Panturanizm* isimli kitabı, *Promete* dergisi yönetimindeki Gürcüler ile Türk gruplar arasında ciddi bir krizin başlamasına sebep oldu. Aslında söz konusu kitap, 1926 yılında Paris'te Ermenice basılmış ve çok büyük bir yankı uyandırmamıştı. 1929 yılına gelindiğinde Sovyetler Birliği'nde Stalin tarafından başlatılan tasfiye hareketleri Turancılık konusunu gündeme taşıdı. Stalin yönetimi, komünist partisi içerisindeki muhaliflerini devrim düşmanlığı, emperyalist ülkelere hizmet etmek gibi suçlamalarla tasfiye ederken, Türk gruplarla ilgili tasfiyelerde Panturanizm, Pantürkizm ve Türkiye casusluğu gibi kavramları kullanmaktaydı.

¹ Bk. "Esir Milletler Ligi: Promete" başlıklı bölüm.

² Z. ve A. Nalbandyan isimlerinin ön kısımlarını birleştirerek Zarevand takma adını yaratmışlardır.

Meşhur Tatar komünisti Sultan Galiyev'in 1928'de tamamlanan tasfiye işleminde ve Türkistanlı milliyetçi kadroların temizlendiği Kasımoğullar davasında suçlamalar tamamen bu kavramlar üzerine oturtulmuştu. Panturanizm ve Pantürkizm kavramlarının Sovyetler tarafından böylesine popülerleştirildiği bir dönemde, 1930 yılı başında, Rus muhaciri liderlerinden Kerenski'nin *Dni mecmuası*, Zarevand'ın kitabını Rusçaya çevirerek *Turtsia i Panturanizm* başlığıyla yayınladı. Kitap, Ermeni bakış açısından Panturanizm düşüncesini incelemekte ve Türkiye'nin dış politikasını oluşturan temel unsurun Panturanizm olduğunu iddia etmekteydi.

Zarevand'a göre Türkiye, dünya için büyük bir tehlike olan Panturanizm düşüncesini geliştirecek ve Kafkasya'dan itibaren Hazar Denizi ötesindeki Türkistan da dâhil olmak üzere, bütün Türk bölgelerini işgal ederek, sınırlarını neredeyse Moğolistan'a kadar uzatacaktı. Bu durumda, Kafkasya ülkeleri, bu köpür-tülmüş milliyetçiliğin ilk kurbanları olacaktı. Dünya bu tehlikenin farkında olmalı ve önlemlerini şimdiden alarak Türkiye'nin Panturanizm düşüncesine dayalı politikalar üretilmesine izin vermemeliydi.³

Konunun bu şekilde Avrupa gündemine taşınması, Sovyetlerde gerçekleştirilen tasfiyeleri Avrupa kamuoyuna anlatabilmek için yoğun bir çaba harcayan Türk grupları iyice kızdırmıştı. Tepki vermekte gecikmediler. Mehmet Emin Resulzade ve Mustafa Çokayoğlu, *Promete* dergisinde Zarevand'ın kitabını eleştiren birer makale yazdılar. Çokayoğlu "Turan Devleti Meselesi"⁴ başlıklı uzun makalesinde, Mustafa Kemal Türkiye'sinin Turancılıkla hiçbir ilgisinin olmadığını, Kafkasya'dan Türkistan'a kadar uzanan Türk bölgelerinin Türkiye tarafından işgal edileceğini iddia etmenin kesinlikle saçmalık olduğunu, Pantürkizm ve Panturanizm gibi kavramların iç ve dış politikada kullanılmak üzere Rus yönetimi tarafından gündeme getirildiğini, bu kavramların Sovyetlerdeki Türk kadroları tasfiye aracı olarak kullanıldığını örnekler vererek anlatmakta ve Mustafa Kemal Türkiye'sinin temel politikasını şu sözlerle tanımlamaktaydı: "*Ni pantouranisme, ni Panturquisme, mais simplement turquisme, voila le mot d'ordre de la Turquie contemporaine.*"⁵ Çokayoğlu ayrıca *Dni mecmuasına* bir mektup yazarak Zarevand'ı yalancılık ve provokasyon yapmakla suçlamıştı.

Mehmet Emin Resulzade ise İstanbul'dan gönderdiği yazısında, hem Zarevand'ın kitabını eleştiriyor, hem de *Dni mecmuasında* Ermeni yanlısı yazılar yazan Kerenski'nin ve Kondkaryan'ın tezlerini çürütüyordu.

Ermenilerin yanlış yolda olduklarını vurgulayan Resulzade, eğer akıllarını başlarına toplamazlarsa başlarına yeni felaketler geleceğini de belirtmekteydi. *Promete*'deki yazısını yeterli bulmayan Resulzade ayrıca bir de Rusça risale yayınladı.

³ Zarevand, "La Turquie et le Pantouranisme", *Dni*, Paris, 1930.

⁴ Çokayoğlu, "La question d'un état touranien", *Prométhée*, 1930, No: 38, s. 9-14.

⁵ Ne Panturanizm ne de Pantürkizm, fakat yalnızca Türkizm, işte çağdaş Türkiye'nin düzenini anlatan kelime.

Artık Ermeni Diasporası ile Promete'nin Türk grupları arasında bir savaş başlamıştı. Muhacir Rus basının önde gelen iki mecmuası, Kerenski'nin *Dni*'si ve Milyukov'un *Posledinya Novosti*'si Ermeni yazarlarının görüşlerini aktarmaları konusunda yardımcı olmaktadır. Nitekim *Posledinya Novosti*'nin 19 Şubat sayısında Hatisof isimli bir yazar Büyük Ermenistan konusunu gündeme getirerek, Ermenilerin Türkiye'den toprak talebini yeniden gündeme taşıdı. Kondkaryan isimli bir diğer yazar da Zarevand'ın kitabına atıfta bulunarak, Prometecileri Türkiye ile birleşme arzusunda olmakla suçlamaktaydı. Bu arada Ermeni yazarlar, yine *Dni* mecmuasının sayfalarını kullanarak, Promete'nin Türk gruplarına karşı başka bir yönden saldırıya geçtiler. Promete'deki Türk liderlerin Türkiye'nin Kürt politikasını eleştirmemelerini öne sürerek, Mehmet Emin Resulzade'yi, Mustafa Çokayoğlu'nu ve Ayaz İshaki'yi Türkiye Hükümeti'nin satılmış ajanları ilan ettiler.

Çokayoğlu ve Resulzade, bu yazılara ve suçlamalara *Promete* dergisi aracılığıyla cevap vermek istediler. Fakat başta editör Gvazawa olmak üzere bazı Gürcüler bu tip yazıların, gelecekte kurulması mutemel Kafkasya Konfederasyonu düşüncesine zarar vereceği inancındaydılar. Bu nedenle Gvazawa, *Promete* üyelerinin katıldığı özel toplantılarda, bu konuya yönelik ciddi eleştiriler gündeme getirdi ve Ermeniler aleyhinde yazılacak yazılara izin vermeyeceğini açıkça belirtti.⁶ Resulzade ve Çokayoğlu bu yaklaşımı protesto ettiler. Fakat bu protestolar Gürcü yönetimin kararını etkilememişti. Nitekim, daha sonraki yıllarda *Promete* dergisinde, Ermeni meselesi ile ilgili olarak, bu yazarlar tarafından yazılan herhangi bir makaleye rastlanmamaktadır. Yalnızca 1933 yılında⁷ Mir Yakup tarafından yazılan "Ermeni Meselesi" başlıklı bir yazının bir kısmı çıkmış, daha sonraki sayılarda devam edeceği bildirilmiş olmasına rağmen nedense yazı tamamlanamamıştır. Diğer taraftan *Promete* dergisinde Ermeni meselesini yazamayan Çokayoğlu, *Yaş Türkistan*'ın art arda yayınlanan üç sayısında bu konuyla ilgili görüşlerini gündeme getirecektir.⁸

Türkistan, Kafkasya ve Ukrayna Dostluk Cemiyeti'nin kuruluşu

Promete dergisinde ve Promete Ligi'nin Paris teşkilatındaki Gürcü ağırlığı,

⁶ Mustafa Çokayoğlu bu konuyu, Gvazawa'nın ismini vermeksizin, *Yaş Türkistan* sayfalarına da taşımıştır. "Ermeni Meselesi" başlıklı bir makalesinde şöyle yazmaktadır: "Bize Ermeni kadrolarının son derecede samimi olduklarını, onların siyasetlerinde Rusya'ya göre menfi, Türkiye'ye göre ise müspet yönde değişiklikler olduğunu inanarak söyleyen Gürcüler ve Şimal Kafkasyalılar oldu. Bu adamlar bizi, Ermenilerin millî siyasetlerindeki bu değişmelerin şimdiye kadar anlaşılmasının sebebinin özellikle Azerbaycan Müsavatçılarının uyguladıkları siyasetler olduğuna da inandırmaya çalıştılar" (Ermeni Meselesi III, *Yaş Türkistan*, 1933, No: 42, s. 20). Fakat TMB liderlerinin aralarındaki özel yazışmalarda konu detaylı bir şekilde işlenmektedir. (Mustafa Çokayoğlu'nun Mecdeddin Delil'e yazdığı 5 Temmuz 1930 tarihli mektup. Ahat Andican arşivi).

⁷ Sayı: 76, s. 4-7.

⁸ Çokayoğlu, Ermeni Meselesi, *Yaş Türkistan*, 40, 41 ve 42. sayılar.

DEVLER SAVAŞINDA PİYONLAR

Barbarossa Harekâtı başlıyor

1941 yılı Haziran ayının 22. günü sabah saat 03.15 de, Hitler'in emriyle, tarihin en büyük askerî saldırılarından birisi olan Barbarossa Harekâtı başlatıldı. Tuna Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü yerden başlayarak Baltık Denizi'ne kadar uzanan 1600 kilometrelik bir hat üzerinde, 600.000 motorlu araç ve yaklaşık 3,2 milyon kişiden oluşan 146 tümen büyüklüğündeki Alman orduları, Sovyetler Birliği topraklarına girdi. Feldmareşal Ritter von Leeb komutasındaki Kuzey Orduları Grubu'nun hedefi Baltık bölgesindeki Sovyet ordularını imha etmek ve Leningrad'ı almaktı. 400 kilometrelik bir hat boyunca yayılan Merkez Orduları Grubu'na Feldmareşal Von Bock kumanda ediyordu. Guderian'ın zırhlı grupları ve Kesserling'in hava gücü ile desteklenen Merkez Orduları Grubu, Brest-Vilna-Smolensk üçgenindeki Sovyet ordularını temizleyip Smolensk'i alacaklardı. Feldmareşal von Rundstedt tarafından kumanda edilen Güney Orduları Grubu ise Dinyeper Nehri'ni geçecek ve Kiev'i alacaktı. Plan hedeflerine ulaşıldıktan sonra bu üç ordu grubu, bir kısaç hareketıyla Moskova'ya doğru ilerleyecek ve Sovyetler Birliği'nin kalbi ele geçirilecekti. Barbarossa Harekâtı'nın nihai hedef hattı ise Beyaz Deniz kıyılarındaki Arhangelsk şehrinden Volga Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü bölgedeki Astrahan şehrine uzanan ve Sovyetler Birliği'ni kuzeyinden güneyine kadar ikiye bölen bir çiziydi.¹

Yıldırım hızıyla Sovyet topraklarına giren Alman orduları karşısında Rus kuvvetleri tutunamadılar ve çok büyük kayıplar verdiler. Ağustos ve eylül ayları boyunca, Stalingrad ve Leningrad'ın alınması dışında, ilk hedeflerin çoğu gerçekleştirilmişti. Alman orduları ise bir plan değişikliğiyle Moskova'ya yönelerek, şehrin varoşlarına kadar ulaşmışlardı. Fakat kasım ayından itibaren "Mareşal Kış" ile "General Çamur" ortaya çıkacak ve Alman ordusu kuzeyde Leningrad, ortada Moskova ve güneyde Stalingrad arasında uzanan bir hat üzerinde hareketsiz bir şekilde kalacaktı. 1942 yılında ise cephe daha çok Kafkasya bölgesine doğru ilerleyecek ve Gürcistan'ın kuzey sınırlarına kadar genişleyecektir.

¹ Daha geniş bilgi için bk. Paul Carrel, *Barbarossa Harekâtı*.

Alman ırk anlayışı ve Doğu Bakanlığı'nın kurulması

Barbarossa Harekâtı'nın başlamasından kısa bir süre önce, 17 Haziran'da, işgal edilecek bölgelerin sivil yönetimini yürütmek üzere, Doğu Bakanlığı² kurulmuş ve başına Alfred Rosenberg getirilmişti. Bakanlık siyasi, idari ve ekonomik bölümler olmak üzere, üç kısımdan oluşmaktaydı. Yönetimi, Rosenberg'in çok eski bir arkadaşı, Leibbrandt'a verilen Siyasi Bölüm de kendi içerisinde üç alt birime ayrılmıştı. Genel Siyaset Bölümü Otto Brautigam'a, Ukrayna Dairesi Wilhelm Kinkelin'e, Kafkasya Dairesi ise Prof. Von Mende'ye bağlanmıştı. Türk kökenli gruplar için en önemli kısım bu bölümdü. Askerî faaliyetler, doğal olarak, Alman Genelkurmayı tarafından yürütülecekti. Bölgedeki istenmeyen unsurların temizlenmesi ve güvenlik gibi konular ise Himmler'in yönetimindeki karşı istihbarat birimlerine, yani SS ve SD gruplarına bırakılmıştı.

Sovyetler Birliği'ndeki Slavlara ve Rus dışı milliyetlere yönelik Alman uygulamalarını doğru kavrayabilmek için, Nazilerin ve Alman yönetim mekanizmasının milliyetler konusundaki ideolojik yaklaşımının bilinmesi zorunludur.

Nazi ideolojisinde Doğu meselesi iki temel ayak üzerine oturmaktadır. Birinci ve öncelikli temel, Hitler'in meşhur "Hayat Alanı" yani, *Lebensraum* anlayışıdır. Başta Ruslar olmak üzere, Almanya'nın doğusunda yaşayan tüm ulusların üstün Alman ırkı (!) karşısındaki konumları ise bu yaklaşımın ikinci ayağını oluşturmaktadır.

Adolf Hitler, *Kavgam* adlı kitabında, Almanya'nın nüfusu ile orantılı olmayan toprak büyüklüğüne temas ederek, bir ulusun bağımsız olarak varlığını sürdürebilmesinin ancak yeterli büyüklükte bir yaşama alanıyla mümkün olabileceğini belirtmekteydi. Bu *Hayat Alanı* ise ancak, Sovyetler Birliği'nin parçalanması ve ona tabi olan bölgelerin büyük bir kısmının Alman kontrolüne geçmesi ile gerçekleşebilirdi.

Nazi ırk teorisine göre Baltık milliyetleri (Estonyalılar, Litvanyalılar ve Letonyalılar), üstün Alman ırkıyla eşdeğer olmamakla birlikte "Almanlaştırılabilir"³ nitelikteydiler. Ukrayna, Belorusya ve Rusya gibi ülkelerde yaşayan Slavlar ise aşağı ırk⁴ olarak tanımlanıyordular. Kafkas uluslarına yaklaşımda ciddi farklılıklar göze çarpmaktadır. Ermeniler, Yahudilere yakın bir ırk olarak değerlendirilmektedir. Buna karşın Gürcülerin Ari ırk olduğu kabul edilmekte ve Alman yönetimine geçecek Kafkaslarda, ayrıcalıklı bir konuma sahip olacakları varsayılmaktadır.

Nazilerin ırk sıralamasında Asyalılar ve dolayısıyla Türkler de aşağı ırk, yani *untermensch* olarak tanımlanmışlardır. Nazi ırk ideologları, Sovyetler Birliği içerisinde yaşayan Slav dışı milliyetler arasında farklılıkları önemsemesizin hepsini "Moğol" deyimiyle tanımlamışlardır. Almanların, başta Türkler olmak üzere, Sovyet sistemi içerisinde yaşayan Asyalı kavimlere karşı bakışlarını çok etkileyen

² Ostministerium.

³ Eindeutschungsfähig.

⁴ Untermensch.

bir diğer unsur da, Hitler'in, Bolşevizmin ortaya çıkışı ve Sovyetler Birliği'nin yapılanması konularıyla ilgili yorumuydu. Hitler'e göre Sovyetler Birliği, vücudu Slavlardan ve Moğollardan, kafası ise Yahudilerden oluşan bir organizmaydı.⁵ Dolayısıyla Sovyetler Birliği'nde yenilmesi gereken asıl düşman Ruslar değil, Bolşevizm düşüncesi idi. Bolşevizm ise Sovyetler Birliği'ne Ruslar, yani Slavlar tarafından değil, Yahudilerin yardımıyla Asyalılar tarafından getirilmişti. Daha sonra Slavlar Asya'ya sürülürken aşağı ırk olan Asyalılar, Sovyetlerin Avrupa kesimine gelip yerleşmişlerdi.

Sonuç olarak Hitler, Bolşevizmi Asyalı ırkların yarattığı ve taşıdığı bir bela olarak görmekteydi. 1941 Aralık'ında Reichstag'da⁶ yaptığı bir konuşmada, "Bolşevikler savaştan galip çıkarlarsa barış şartlarını Moğollar ve Tatarlar dikte edeceklerdir; bu da bütün Avrupa milletleri ve medeniyeti için büyük bir felaket olacaktır" diyecek kadar bu fikre inanmıştı.⁷ Hitler'e göre Slav ırkı kandırılmıştı. Bir deyişle, görünüş itibarıyla Almanlara benzeyen sarışın, yeşil gözlü Slav ırkı, siyah saçlı ve esmer Moğol şeytanları tarafından aldatılmış ve ırkı bozulmaya uğramışlardı.

Böylece Hitler, sapkın ırk anlayışı içerisine, Troçki, Kamenev ve Zinovyev gibi Yahudi kökenli ihtilâl liderlerini, o önemde komünizm ile özdeşleşmiş Gürcü kökenli Stalin'i ve tarihte kendisinin hayal ettiğinden çok daha büyük imparatorlukları kurma becerisini gösteren Atilla ve Cengiz gibi Asyalı liderleri yerleştirmiş oluyordu. İşte bu nedenle, daha savaşın başlangıcında verilen gizli emirlerle, komünist partisi komiserlerinin, Yahudilerin ve Asyalıların imha edilmesi uygulaması başlatılmıştır. Bu uygulamaya bağlı olarak, yüz binlerce Tatar Türkü ve Türkistanlı, Asyalı kategorisi içerisinde öldürülmüşlerdir. Emirlerin Asyalılarla ilgili bölümünün ancak harbin ikinci yılında, 12 Eylül 1942'de ve büyük zorluklarla kaldırıldığı çeşitli kaynaklarca doğrulanmaktadır.⁸ 1942 yılında SS Eğitim Dairesi'nce yayınlanan *Der Untermensch* adlı broşürde, Atilla ve Cengiz gibi liderler idaresindeki aşağı insan ırklarının Avrupa milletlerine karşı yaptıkları vahşilikler (!) anlatılmakta ve bu ırklara yönelik bilgiler verilmektedir.⁹ Harbin son yıllarına kadar Alman propaganda makinesi, Bolşevizmin temel kaynağının Asyalılar, yani Moğollar olduğunu ileri sürmekten vazgeçmemiştir.¹⁰

Nazi yönetimi tarafından Doğu Bakanlığı'nın başına getirilen Alfred Rosenberg, Estonya'da doğmuş bir Alman'dı. Hitler'den ve diğer Nazi yöneticilerinden farklı olarak, Almanya için asıl büyük düşmanın Rusya olduğunu düşünmekteydi. Rosenberg'e göre milletler üç sınıfa ayrılıyorlardı. Birinci grup, insanları idare etme ve yeni şeyleri icat edebilme yeteneği olan milletlerdi. Bunların başında

⁵ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Adolf Hitler, *Kavgam*.

⁶ Alman Parlamentosu.

⁷ Ülküsal, *İkinci Dünya Savaşında 1941/42 Berlin Hatıralarım*, s. 42.

⁸ Mühlen, *Gamalı Haç ile Kızılyıldız Arasında*, s. 41 ve Veli Kayyum Han ile 17-23 Ocak 1991 tarihlerinde, Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme.

⁹ Age, s. 41.

¹⁰ Hayit, *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın bazı meseleleri*, s. 202.

Alman ırkı geliyordu. Yaratma ve icat etme yeteneği olmayan, fakat mevcut olan şeyleri idare ederek gelecek nesillere aktarabilen milletler ise ikinci gruptu ve Türkler bu gruba dâhildi. Mevcut şeyleri bozan ve yok eden milletler ise üçüncü grubu oluşturuyorlardı. Bu grup Ruslar, Yahudiler, çingeneler gibi milletleri kapsamaktaydı.¹¹

Dolayısıyla Almanya, Sovyetler Birliği içerisindeki Rus olmayan milletleri tek bir başlık altında sınıflamak yerine, farklılıklarını anlamalı ve bu milletlerin millî kimlik arama çabalarına destek olmalıydı. Böylece Rusya ile Almanya arasında, yönetimi Almanya'ya tabi olacak bir güvenlik kordonu oluşturulabilirdi. Kaderin garip bir cilvesi olarak, İkinci Dünya Savaşı bittiğinde Sovyetler Birliği, Rosenberg'in Almanya için hayal ettiğine benzer bir güvenlik kuşağını kendisi için oluşturacaktır.

Daha Ostministerium'un kuruluş döneminde, geleceğe yönelik planları tamamlayan Rosenberg, Sovyetler Birliği'ni kâğıt üzerinde 7 bölgeye ayırmıştı. Bu bölgeler sırasıyla Ukrayna, Belorusya, Baltık bölgesi, Kırım, Kafkasya, Don Havzası ve Türkistan şeklindeydi. Kalan bölgelerde ise büyük bir Rusya oluşturulacaktı.¹² Kuşkusuz Alman planlarına göre bu bölgelerin tümünün işgali öngörülüyordu. Almanya'nın doğrudan işgal etmeyi planladığı alanlar için Rosenberg, Reich Komissariate adı altında 4 idari ünite oluşturmuştu. Bunlar sırasıyla Baltık ülkelerini ve Belorusya'yı kapsayan Ostland ünitesi ile Ukrayna, Moskova ve Kafkasya üniteleriydi.¹³ Fakat, Nazi Partisi içerisinde ciddi bir ağırlığa sahip olmayan Rosenberg'in Rus dışı milliyetlere farklı yaklaşılması yönündeki düşünceleri, uygulamada çok etkili olamayacak, 1941 yılı boyunca işgal edilen bölgelerde Hitler'in görüşleri doğrultusunda politikalar uygulanacaktır.

Nazi yönetim kadroları dışında kalan ve daha çok bürokrat nitelikli bir diğer grup ise meseleye çok farklı açıdan bakmaktaydı. Ostministerium'un alt kadrolarından, Dışişleri Bakanlığı bünyesindeki diplomatlardan, akademisyenlerden ve bir kısım askerlerden oluşan bu gruba göre, mesele, ideolojik üstün ırk safsatmalarından uzak ve daha gerçekçi bir bakış açısıyla değerlendirilmeliydi. Bunlardan bir kısmına göre Bolşevizm yıkılmalı, demokratik bir Rusya kurulmalı ve Almanya, böylesi bir Rusya ile komşuluk geliştirmeliydi. Diğer bir kısmı ise Almanya'nın Rus dışı milliyetleri destekleyerek millî kimlik kazanmalarını sağlamasından yanaydılar. Böylece ortaya çıkan devletler, bir güvenlik kuşağı oluşturarak, Rusya'nın yayılmasına ve Almanya'ya doğru genişlemesine engel olabilirlerdi.

Kuşkusuz, Almanya'nın hızla ilerlediği ve zaferlerin birbirini izlediği sıralarda, bu kesimlerin görüşlerini ifade etmeleri bile mümkün değildi. Fakat duraklamanın başladığı, Alman harp makinesinin etkinliğini kaybettiği dönemlerde, bu görüşler gündeme getirilecek ve bu yönde uygulamalar başlatılacaktır. Savaşta gerileme arttıkça Rus dışı milletlerin desteklenmesi yönünde eğilim göste-

¹¹ Ülküsal, *İkinci Dünya Savaşında 1941 / 42 Berlin Hatıralarım*. s. 47.

¹² Dallin, *La Russie sous la botte Nazie*. s. 33.

¹³ Thorwald, *Die Illusion*, s. 29.

SAVAŞ DÖNEMİNDE TÜRKİYE

Bu tip mesuliyetler beni korkutmaz ve vazifemi yapmaktan alıkoyamaz. Benim mukaddes inançlarım arasında Türk Birliği de vardır. Tek korkum milletimin efkândır.

Zeki Velidi Togan

7 Eylül 1944 günü, Türkçülük-Turancılık davaları sırasında mahkemede yaptığı savunmadan

Türkiye, savaş öncesi dönemden başlayarak müttefiklerin ve mihver devletlerinin kendi saflarında görmek istedikleri ve bu amaçla yoğun siyasi baskı uyguladıkları bir ülke olmuştur. 19 Ekim 1939'da, Fransa, Türkiye ve İngiltere arasında üçlü bir anlaşma imzalandı. Savaşın ilk yılı içerisinde Almanların Balkanları işgal etmesi ve Bulgaristan'ın 1941 Mart'ında Mihver ülkelerine katılmasıyla Alman orduları Türkiye sınırlarına gelip dayanmıştı. Bu arada İran, Sovyetler Birliği ve İngiltere tarafından işgal edildi. Suriye'de Almanlarla birlikte çalışan Vichy yönetimi vardı. Irak'ta ise Almanya yanlısı Raşit Ali başkanlığında bir subaylar grubu iktidarı ele geçirmişti. Sonuç olarak Türkiye, yarısı Sovyetler Birliği ve İngiltere, diğer yarısı da Alman etkisinde olan bir ateş çemberi ile çevrelenmiş durumdaydı.

1941 yılı Haziran ayı Türkiye açısından savaşın kaderinin çizildiği bir dönem olmuştur. Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop asker ve teçhizatların transit geçişi için Türkiye'yi baskı altına almaya çalışıyordu. Almanya bir ayırım noktasındaydı. Ya Türkiye'yi istila ederek Avrupa ile Asya geçişini kontrol altına alacak, ya da bir süredir hazırlığını yapmakta olduğu Barbarossa Harekâtı'nı başlatarak Sovyetler Birliği ile kozlarını paylaşacaktı. İkinci seçeneği tercih etmesi durumunda Türkiye ile savaş, Sovyetlerin yenilmesinden sonraya bırakılacaktı. 24 Kasım 1940'da Alman Genelkurmay Başkanı Halder, Türkiye'ye yürümeye karar verildiği takdirde Rusya ile ilgili düşüncelerin rafa kaldırılması gerektiğini yazmaktaydı.¹

Diğer taraftan Hitler, bu konudaki kararını çok önceden vermiş gibiydi. Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov ile yaptığı görüşmelerde önüne, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında Sovyet üslerinin kurulması ve Orta Doğu'nun Sovyet etki alanı kabul edilmesi gibi talepler konmuştu.

Fakat Hitler'in ne Lebensraum diye tanımladığı hayat alanı bölgelerini, ne de stratejik boğazları veya petrol zengini Orta Doğu'yu Sovyetlere bırakmaya

¹ Deringil, *Denge Oyunu*, s. 131.

niyeti yoktu. Öncelikli hedef Sovyetler Birliği olacaktır. Türkiye bekleyebilirdi. Molotov'un Berlin'den ayrılmasından 3 hafta sonra, 1941 yılının Ocak ayında Barbarossa Harekâtı hazırlıklarına başlanması konusunda emrini verdi.²

Bu gelişmelerden sonra, başta Almanya'nın Türkiye Sefiri Von Papen olmak üzere bütün Alman yönetimi, Türkiye ile ilgili politikalarını mümkün olduğunca müttefiklerden uzakta tutup savaş dışında kalmasını sağlamak şeklinde bir zeminde oturmuşlardır. Papen'e göre, Türkiye'nin 50 tümene ulaşan askerî gücünün tarafsız hâlde tutulması bir zorunluluktan ve bu hedef diplomasi yolu ile halledilmeliydi. Bu anlayış içerisinde Türkiye ile başlatılan görüşmeler 18 Haziran 1941 tarihinde sonuçlandı ve Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Paktı imzalandı. Söz konusu antlaşma ile, cephenin güney kanadını güvence altına alan Hitler, artık bütün dikkatini Hayat Alanı olarak tanımladığı bölgelerin üzerinde oturan Sovyetler Birliği'ne çevirebilirdi. Nitekim, antlaşmanın üzerinden bir hafta bile geçmeden, 22 Haziran sabahı, Barbarossa Harekâtı'nı başlatan emri verdi.

Kendisi için büyük tehdit oluşturan iki büyük gücün kapışmasıyla Türkiye rahat bir nefes almıştı. Dönemin İngiltere büyükelçisi tarafından yazılan raporlarda, Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nun büyük bir sevinç içerisinde olduğu belirtilmektedir. Benzer şekilde, Mareşal Fevzi Çakmak, İngiliz askerî ataşesine, Almanya'nın Sovyetlere karşı savaşta gücünü yıpratacağını umduğunu söylemiş ve Almanya'nın Rusya'yı kısa sürede yenmesi hâlinde vakit geçirmeden yeni kurban olarak Türkiye'yi seçeceğini belirtmiştir.³

Savaş dönemi Türkçülük akımları ve Türk-Alman ilişkileri

Alman ordularının Sovyetler Birliği topraklarında hızla ilerlemeleri mülteci Türk liderleri arasında olduğu kadar Türkiye'deki Türkçü çevrelerde de ciddi bir heyecan ve hoşnutluk yaratmıştı. Sovyetlerin parçalanması ile esir Türk bölgelerinde bağımsız devletler kurulabileceği şeklinde yaygın bir inanç vardı. Almanlar ilk yıl içerisinde Kırım'ı geçmişler ve Kafkasya'ya ulaşmışlardı. Almanların işgal ettikleri bölgelerde nasıl bir yönetim anlayışı ile uygulama yapacakları ve bu bölgelerin geleceğinin ne olacağı, Türk yönetimini de yakından ilgilendirmekteydi. Almanya'daki Türk sefiri Hüsrev Gerede, Alman yetkililerle yaptığı görüşmeler sırasında, harp esirleri ve işgal edilen Türk bölgeleri ile ilgili düşüncelerini açık bir şekilde gündeme getiriyordu. Gerede'nin Weizsacker ve Ribbentrop ile yaptığı görüşmeler Alman belgelerinde çok açık olarak yansıtılmıştır:

Büyükelçi, Kafkasya halklarının bir tampon devlet olarak birleştirilebileceklerini söyledi ve Hazar Denizi'nin doğusunda da bağımsız bir Turan devletinin kurulabileceğini ima etti.⁴

² Age, s. 29.

³ Age, s. 148.

⁴ Weizsacker'in 5 Ağustos 1941 tarihli yazısı, Deringil'den naklen, s. 161.

BÖLÜM 4

SOĞUK SAVAŞ YILLARI

Komünizmin pençesine aldığı mazlum milletler kurtarılmadıkça ve Ruslar eski hudutlarına ve kendi kabuklarına çekilerek zararsız bir hâle gelmedikçe Amerika ve dünya rahat edemeyecektir.

ABD Başkanı Eisonhower

HARP ESİRLERİNİN DÖNÜŞÜ

Veli Kayyum Han, savaşın bitiminden sonraki 2 yıl boyunca tutuklu kaldı ve müttefikler tarafından Nürnberg şehrinde kurulan uluslararası mahkemede yargılandı. Yargıçlar özellikle Veli Kayyum Han'ın Nazi Partisi ve nasyonal sosyalizm felsefesi ile ilişkisi olup olmadığı konusunu araştırıyorlardı. Ayrıca MTBK'nin ve Türkistan Lejyonu'nun Yahudi soykırımına yönelik tutumunun ne olduğu, bu kuruluşun savaş boyunca yürüttüğü çalışmaların mahiyeti gibi konular da yoğun bir biçimde incelenmekteydi. Sovyetler Birliği temsilcisi olarak mahkemeye katılan Yargıç Rudenko, daha ilk günden itibaren, Veli Kayyum Han'ın bir savaş suçlusunu olduğunu ve kendilerine teslim edilmesi gerektiğini savundu. Rudenko'ya göre Kayyum Han Özbek, Tacik, Kırgız, Kazak ve Türkmen halkları değil tek bir Türkistan milleti vardır demişti ve insanları aldatmıştı. Kirli mefkûresi yolunda MTBK'yi ve Türkistan Lejyonu'nu kurmuş ve İttifak kuvvetleri aleyhine çalışmıştı.¹ Bütün sorgulamalar boyunca Kayyum Han, MTBK'nin ve Türkistan Lejyonu'nun nizami harp kuralları içerisinde Türkistan'ın istiklâli için Bolşevizmle karşı savaştığını; her iki organizasyonun da savaş suçu sayılabilecek hiçbir uygulamaya karışmadıklarını, hatta, zaman zaman Almanların bu tip uygulamalarına karşı çıktıklarını savunmuştur. Yapılan incelemelerde kendisinin Nazi Partisi üyesi olmadığı doğrulanmış, esir kamplarındaki koşulların düzeltilmesi ile ilgili verdiği raporlar bulunmuş, sivil halka yönelik terör uygulamalarını yürüten SS liderliğine karşı verdiği mücadele ve SS tarafından kendisine karşı düzenlenen suikast girişimleri ortaya çıkmıştı. Buhara Yahudilerinden iki kişinin, savaş boyunca, MTBK bünyesinde aşçı ve şoför olarak kullanıldığının anlaşılmasıyla Veli Kayyum Han ile ilgili suçlamalar büyük ölçüde ortadan kalktı. Kayyum Han Batılı yöneticilerin çok etkilendikleri bir sorgu sahnesini şöyle aktarmaktadır:

Amerikalı askerî yargıçlardan birisi, "Savaş sırasında General Vlasov'la birlikte çalışmayı reddetmişsiniz. Bunun sebebi neydi?" diye sordu. Salonda çeşitli milletlerden çok sayıda gözlemci vardı.

"Vlasov bir haindi. Çünkü kendi milletine, yani Rus halkına karşı savaştı. Ben ise kendi milletimin ve Türkistan'ın hürriyeti için, ülkemi sömürgeleştiren Sovyetler Birliği'ne ve Bolşevizmle karşı savaştım. Kendi halkıma karşı değil," dedim. Aynı günün akşamı Amerikalılar gelip beni tutuklu olduğum yerden çıkardılar ve imkânları daha fazla olan başka bir yere götürdüler. Bir hafta sonra da mahkeme kararıyla serbest bırakıldım.²

¹ Kayyum Han, "Şeref Raşidov'a Açık Mektup", *Millî Türkistan*, Sayı: 99.

² Veli Kayyum Han ile 17-21 Ocak tarihlerinde Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme.

Komitenin diğer üyeleri ise Almanya içlerinde dağılıp izlerini kaybettirmişlerdi. Savaş sonrası karışık ortamın kısmen durulduğu bir dönemde, 1945 yılı sonlarında, Millî Komite'nin geleceğini belirlemek amacıyla bir araya geldiler. 26 Aralık günü, 16 üyenin katılımıyla yapılan toplantıda çalışma grupları yeniden düzenlendi ve geçici bir yönetim seçildi.³ Veli Kayyum Han serbest bırakıldıktan sonra, 1947 yılının Ağustos ayında, Komite üyeleri üç gün süren resmî bir toplantı gerçekleştirdiler. Toplantı öncesi yapılan hazırlık çalışmalarında, eski kırınglıkların unutulması ve bütün üyelerin Millî Komite çatısı altında yeniden bir araya gelmeleri öngörülmüştü. Bu nedenle, savaşın bitiminden bir ay önce MTBK'den ayrılarak Türkistan Şurası'nı kuran ve Vlasov Komitesi'ne katılan, Kares Kanatbay ve arkadaşları da toplantıya katıldılar. Fakat bu uzlaşma havası ancak bir ay kadar sürdürülebilmiş ve Kanatbay, Millî Türkistan Birlik Komitesi'yle birlikte çalışamayacağını bildirerek gruptan ayrılmıştır.

1948 yılında Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, başta Almanya olmak üzere Avrupa ülkelerinde mülteci olarak kalan Müslüman Türklerin, istedikleri takdirde Türkiye'ye gelip yerleşebilecekleri yönünde bir karar almıştı. Bu gelişme üzerine Temmuz ayında, Münih şehrinde Veli Kayyum Han başkanlığında 300 kişinin katıldığı bir toplantı yapıldı. Kayyum Han Türkistanlıların bu fırsatı kaçırmamaları yönünde görüş bildirdi. Sonuç olarak 1948 yılı içerisinde yüzlerce eski harp esiri Türkistanlı, Türkiye'ye gitti.⁴

Amerika sahneye çıkıyor

Savaş sonrası dönemde dünya haritası yeniden çizilmekteydi. Avrupa ve Asya'da büyük kuvvet boşlukları ortaya çıkmıştı. Savaştan güçlenerek çıkan Sovyetler Birliği karşısında, kaynaklarını büyük ölçüde tüketmiş İngiltere ve Fransa gibi devletlerin denge unsuru olma şansları kalmamıştı. İki dünya harbi dışında, kendi kıtasının dışına çıkmamaya özen gösteren ABD'nin, geleneksel tarafsızlık politikasını terk edip etmeyeceği henüz açık olarak bilinmiyordu. Bu kuvvet boşluğunun ortaya çıkacağını çok önceden fark ederek, Yalta'da gerekli alt yapıyı hazırlayan Sovyetler Birliği, tarihin kendisine sunduğu bu büyük fırsatı kaçırmamak konusunda kararlıydı ve üç yönden saldırıya geçti.

Avrupa'da işgal altında tuttuğu Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan gibi ülkelerde Komünist partilerin hızla kurulmasını ve geçici hükümetlerde etkin olmalarını sağladı. Ayrıca Yunanistan'da başlayan iç savaşta komünist çetecileri desteklemekteydi. Sovyetlerin ikinci hedefi Orta Doğu'ydu. Benzer bir politikayı, savaşın ilk yıllarında İngiltere ile birlikte işgal ettiği İran'da sahneye koydu. İşgal altında tuttuğu Güney Azerbaycan bölgesinde (Kuzey İran) kendisine bağlı kukla bir yönetim oluşturma çabasını başlattı. Bu arada Türki-

³ Ergeş Şermet, *Türkistan Millî Kurtuluş Hareketi ile İlgili Olaylardan Sahneler*, s. 20.

⁴ İkrâm Han, *Bir Türkistanlının 2. Dünya Savaşı Hatıraları*, s. 189.

BÖLÜM 5

BAĞIMSIZLIĞA DOĞRU

Baymirza Hayit ve Ahat Andican, Türkistan milletinin feryatları henüz Moskova'nın ötesine geçemediği dönemlerde, bu halkın sesini kıtalardan kıtalara taşımışlar ve ecdadımızın ruhlarını şad etmişlerdir...

Çolpan Mükâfatı gerekçe yazısından,
Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı,
20 Mart 1992

Türkiye, İnan ve Afganistan hattında darbeler ve devrimler

20. yüzyılın son çeyreği, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan dünya dengelerinin büyük ölçüde değiştiği bir dönem olmuştur. 1970'lerden sonra Doğu ve Batı Blokları arasındaki sertleşme giderek daha da artmış, Sovyetlerin 3'üncü dünya ülkelerinde etkinliğini arttırma çabası yoğunlaşırken ABD'nin komünizmi sınırlandırma yönündeki politikaları iyice keskinleşmiştir. Sovyetler Birliği'nin güney kanadında bulunan üç ülke, Türkiye, İnan ve Afganistan ise bu süreçten en çok etkilenen ülkeler arasındaydı. Nitelikleri ve gerekçeleri farklı olmakla birlikte, her üçünde de, ciddi bir siyasi kaos ortamı söz konusuydu.

Türkiye'de 1968'den itibaren başlayan sağ-sol çatışmaları ve genel siyasi istikrarsızlık, 70'li yıllar boyunca giderek tırmanmış ve ülke, neredeyse "iç savaş" olarak tanımlanabilecek bir siyasi çatışma ortamına sürüklenmişti. İnan'da halkın tepkisi monarşiye yönelmiş ve 1925'ten bu yana ülkeyi idare eden Pehlevi hanedanına karşı çok yoğun bir muhalefet hareketi ortaya çıkmıştı. Komünist partisi, liberaller ve Ayetullahlar, şah rejimine karşı tek bir cephe oluşturdular. Afganistan'da ise, komünistlerin de desteğiyle, 1973 yılında iktidara el koyan General Davut Han için diyet ödeme günü giderek yaklaşmaktaydı. 1960'lı yıllardan itibaren Afganistan'da giderek güçlenen komünist gruplar için bir geçiş dönemi iktidarına, başka bir deyişle, bir Kerenski dönemine ihtiyaç vardı. General Davut'a bu nedenle destek vermişlerdi. 80'li yıllara yaklaşıldığında ise bu gruplar, artık ülkeyi tek başlarına idare edebilecekleri inancındaydılar.

1970'lerin sonlarından itibaren taşlar yerinden oynadı ve Sovyetler Birliği'nin güney kanadındaki ülkelerde siyasi depremler yaşanmaya başladı. İlk değişiklik Afganistan'da gerçekleşti. 1978 yılı Nisan ayında, General Abdülkadir desteğindeki komünist gruplar Afganistan'da iktidara el koydular ve Nur Muhammed Taraki başkanlığında Demokratik Afganistan Cumhuriyeti ilan edildi. Yeni yönetimi tanıyan ilk ülke, kuşkusuz, Sovyetler Birliği olacaktı. Aradan bir yıl geçmeden İnan şahı ülkesini terk etmek zorunda kaldı. Devrimin dinî önderi Ayetullah Humeyni, İnan topraklarına ayak basarken, İnan İslam Devrimi'ni gerçekleştiren gruplar arasındaki çatışmalar çoktan başlamıştı. Kısa süreli bir mücadele sonrasında, Komünist partisi Tudeh, Afganistan'ın başkenti Kâbil'e, Liberal grupların liderleri ise başta Fransa olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerine kaçmak zorunda kalacaklardı. Zincirin son halkası ise Türkiye idi. Buradaki deği-

şim diğer ülkelere oranla daha az gürlütlü oldu. 12 Eylül 1980’de, Genelkurmay Başkanı Kenan Evren başkanlığındaki 5 generalin iktidara el koymasıyla ülkedeki sağ-sol çatışması büyük ölçüde sona erdirilmiştir. Darbe sonrası dönemde ise askerî yönetim, eski siyasi kadrolarla hesaplaşma sürecini başlatacak ve sivil siyaseti kendi taleplerine göre şekillendirme çabasına girişecekti.

Afganistan’da Taraki yönetiminin ülkeyi kontrol altına almakta başarısız olması üzerine Sovyetler Birliği, bu ülkeye doğrudan müdahale kararı aldı. Fakat kısa bir süre sonra Brejnev ve arkadaşları, Sovyet tarihinin en kötü dış politika kararlarından birisini aldıklarının farkına vardılar. Afganistan, Sovyetlerin Vietnam’ı olmuştu. Afganistan batağı, zaten zor durumda olan Sovyet ekonomisinde ciddi açıklara yol açmaktaydı. Bu sırada Brejnev ölmüş, yerine gelen Çernenko ve Andropov gibi yaşlı ve hasta liderlerin iktidarı ise çok kısa sürmüştü. Daha sonra iktidara gelen Gorbaçov, Sovyetler Birliği’nin üçüncü dünya ülkeleri, Doğu Avrupa ve Afganistan’daki komünist yönetimleri destekleme çabalarının devam etmesi hâlinde, ciddi bir çıkmaza gireceğinin farkına varmıştı. Sovyetler Birliği Genelkurmay Başkanı Mareşal Orgakov’un, “Sovyetler yeniden organize edilmediği takdirde 2000 yılına kadar çok gerilerde kalacaktır. Yani, 21. yüzyılda Sovyetler Birliği, gelişmemiş ülkelerin en gelişmiş olacaktır” sözleri Sovyetlerin içerisinde bulunduğu durumu çok açık bir şekilde yansıtmaktaydı.¹

Gorbaçov iktidara geldikten kısa bir süre sonra *Glastnot* ve *Perestroika*, yani, *Açıklık* ve *Yeniden yapılanma* sözcükleriyle tanımladığı büyük dönüşüm projesini ilan etti. Bu kapsamlı proje, başta komünizm ideolojisi olmak üzere siyasi, ekonomik ve toplumsal alanlardaki Sovyet yapılanmasını ve uygulamalarını tartışmaya açıyordu. Amaç, Sovyet sistemindeki aksaklıkların giderilmesiydi. Yapılacak reformlarla Sovyetler Birliği yeniden dünyanın etkin kutup ülkesi hâline gelecek ve Batı dünyasına karşı kaybetmekte olduğu bilimsel ve teknolojik yarışını kazanma şansını ele geçirecekti.

Yıllar ilerledikçe Gorbaçov’un hayalleri yok olmaya başladı. *Glastnot*, yani, açıklık ilkesi çok etkili olmuş buna karşın *Perestroika*, yani, yeniden yapılanma ilkesi tam anlamıyla iflas etmişti. 1990’lı yıllara gelindiğinde Sovyetler Birliği, 70 yıllık merkezî rejimin tam bir kaos içerisine sürüklendiği bir blok görünümündeydi. Doğu Avrupa ülkeleri birer birer bağımsızlıklarını ilan etmekteydiler. Sovyetler Birliği’ni oluşturan çevre ülkelerin hemen hepsinde bağımsızlık yanlısı halk hareketleri ortaya çıkmıştı. 1989 yılından itibaren başlayan dağılma süreci, önce Varşova Paktı’nın, daha sonra da Sovyetler Birliği’nin çözülmesiyle sonuçlandı.

Tarihler 18 Aralık 1991’i gösterdiğinde Sovyetler Birliği liderlerince onaylanan “Alma Ata Deklarasyonu”, gelecek adına bugünü feda eden bir ütopyanın ve 70 yıl boyunca milyonlarca insanın hayatını yok eden kanlı bir rejimin ölümünü resmen ilan ediyordu. Bu tarih, aynı zamanda, başta Türk toplumları olmak üzere, yüz yılı aşkın bir süreden beri köleleştirilen ve sömürgeleştirilen 15 kadar cumhuriyetin yeniden doğuşunu simgelemekteydi. Sovyetler Birliği’nin dağılma-

¹ Andican, *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*, s. 78.

- *Prométhée* dergisinin isminin *La Revue de Prométhée* yapılarak yeniden çıkarılmaya başlanması (Ekim ayı)

1939

- TMB Berlin Kongresi ve Mustafa Çokayoğlu'nun başkanlığa getirilmesi (24 Mart)
- Osman Kocaoğlu'nun Polonya'dan İran'a gidişi (12 Ağustos)
- Almanya-Sovyetler Birliği ittifak antlaşmasının ilanı ve *Yaş Türkistan* da dâhil olmak üzere, Almanya'da basılan bütün Sovyet karşıtı yayınların kapatılması (24 Ağustos)
- Almanya'nın Polonya'ya saldırması ve İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması (1 Eylül)
- Zeki Velidi Togan'ın Almanya'dan Türkiye'ye dönüşü (1 Eylül)
- Polonya'daki Promete liderlerinin bu ülkeden ayrılarak Romanya, Fransa ve Türkiye gibi ülkelere dağılmaları (6 Eylül)
- *La Revue de Prométhée* dergisinin yayınının kesilmesi (Ekim ayı)

1940

- Almanya'daki TMB üyelerinin bu ülkeyi terk ederek Türkiye'ye dönmeleri (Ocak ayı)

1941

- Türkistan Türk Gençler Birliği'nin son kongresi ve onun yerine Türk Kültür Birliği'nin kurulması (21 Temmuz)
- Alman-Sovyet savaşının başlaması (22 Haziran)
- Karma harp esiri komisyonlarının kurulması (Ağustos ayı)
- General Ali Fuat Erden ve Em. General Hüsnü Emir Erkilet'in Alman cephesini ziyaretleri (Ekim ayı)
- Afganistan'da "La Merkeziyye-i Hükümet-i Türkistan" teşkilatının gizli olarak kurulması (Kasım ayı)
- Harp esirlerinden millî lejyonlar kurulması kararının verilmesi ve Türkistan Lejyonu'nun kuruluşu (22 Aralık)
- Mustafa Çokayoğlu'nun ölümü (27 Aralık)

1942

- Türkistan Lejyonu'nun savaşa katılması (3 Mayıs)
- Adlon Toplantısı (15 Mayıs)
- *Millî Türkistan* dergisinin yayınmaya başlaması (15 Haziran)
- Millî Türkistan Birlik Komitesi'nin (MTBK) Kurulması ve Veli Kayyum Han'ın liderliğe seçilmesi (14 Kasım)
- Afganistan'da La Merkeziyye-i Hükümet-i Türkistan teşkilatı üyelerinin Afgan Hükümeti'nce tutuklanması (Kasım ayı)

Kaynaklar

Kitaplar

- Agabekov, George. OGPU, *The Russian Secret Terror*, Hyperion, London, 1929.
- Ahmetbeyođlu, Ali. *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Tatav Yayınları, İstanbul, 2002.
- Akın, Şirin. *Sovyet Müslümanları*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- Akış, Ali. *Aklımda Kalanlar (Hatıralar-Konuşmalar)*, Neyir Matbaacılık, Ankara, 2002.
- Alexiev, Alex. *Soviet Nationalities in German Wartime Strategy 1941-1945*, Rand, August, 1982
- Almqvist, Borje. *1983'te Afgan Savaşı: Sovyetlerin Kullandığı Nazi Taktiklerine Karşı Güçlenen Mücahit Direnişi*, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1986.
- Alptekin, İsa Yusuf. *Doğu Türkistan Davası*, Marifet Yayınları, 1981.
- Altınbaş, Hasan. *Özbek Türkleri Tarihi, Canlı Şahitler, Aziz Hatıralar*, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Konya, 1996.
- Allworth, Edward. "A Conversation with Ahmad Naim Nasratullah Bek. Bukharan Jadid" (*Reform Movements and Revolutions in Turkistan*, Ed. Timur Kocaoğlu), SOTA, Haarlem, 2001.
- American Committee for Liberation from Bolshevizm. *Two sides of the coin*, Waldon Press, New York, 1953.
- Andican, A. Ahat. *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*, Emre Yayınları, İstanbul, 1996.
- Aslan, Yavuz. *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997
- Armaođlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1991.
- Atatürk'ün Millî Dış Politikası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1959.
- Atsız, Nihal. *Sart Başına Cevap*, Arkadaş Matbaası, İstanbul, 1933.
- Aydemir, Şevket Süeyya. *Makedona'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985.
- Bademci, Ali. *Korbaşılar*, Kutluğ Yayınları, İstanbul, 1975.
- Bakü 1920. *Birinci Doğu Halkları Kurultayı Belgeleri*, Koral Yayınları, İstanbul, 1975.
- Bala, Mirza Mehmetzade. *Millî Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991.
- Bailey, Frederick. *Mission to Tashkent*, Oxford University Press, New York, 1992.
- Baytugan, Barasbi. *Kuzey Kafkasya 1917-1970*, Yedi Yıldız Yayınları, Samsun, 1998.
- Baykara, Tuncer. *Zeki Velidi Togan*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- Baysun, Abdullah Recep. *Türkistan Millî Hareketleri*, İstanbul, 1945.
- Bayur, Y. Hikmet. *Hindistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1950.
- . *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti üzerindeki etkileri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1974.

- Bek, Alişir, Derya, Azim. *Büyük Cihad-Büyük Mücahid*, Taşkent, 1992.
- Beningsen, Alexandre A., Wimbush, S. Enders. *Muslim National Communism in The Soviet Union: A Revolutionary Strategy For The Colonial World*, The University of Chicago Press, Chicago, 1979.
- . Quelquejay, C.L. *Sultan Galiyev: Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası*, Sosyalist Yayınlar, İstanbul, 1995.
- . Quelquejay, C.L. *Sultan Galiyev ve Rusya Müslümanları*, Hür Yayın A.Ş., İstanbul, 1981.
- Berberoğlu, Enis. *Öbür Türkler*, Doğan Kitapçılık A.Ş., İstanbul, 1999.
- Berzeg, Sefer. *Kafkasya ve Çerkezler Bibliyografyası*, Samsun, 1996.
- . *Gurbetteki Kafkasya'dan Belgeler*, Şafak Matbaası, Ankara, 1985.
- Bıçakçı, Ahmet Salih. *Türkiye'ye Göç Eden Özbeklerin Kimliklerinin Muhafazası*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 1996.
- Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar-Münakaşalar*, Maarif Vekaleti, Ankara, 1932.
- Birleşik Türkmenistan Tarihi*, Türkiye Türkmenistan Dostluk Derneği Yayını, No. 2, Ankara, 1994.
- Burnaby, Frederick. A. *Ride To Khiva*, Oxford University Press, Newyork, 1997.
- Bräutigam, Otto. *So hat es sich zugetragen-Ein Leben als Soldat und Diplomat*, Holzner Verlag, Würzburg, 1968.
- Broxup, Marie. *Basmacılar*, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1984.
- . *Sovyetler Afganistan'da-Bir İşgalin Anatomisi*, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1984.
- Cagnat, Rene Jan Michel. *İmparatorluklar Beşiği*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1972.
- Caroe, Olaf. *Sömürülen Topraklar*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1972.
- Carr, E. Hallett. *The Bolshevik Revolution 1917-1923*, Penguin Books, Middlessex, 1976.
- Carrel, Paul. *Barbarossa Harekâtı*, Sinan Yayınları, İstanbul, 1973.
- Carrère d'Encausse, Hélène. *Central Asia: 120 years of Russian Rule* (Ed: Edward Allworth), Duke University Press, Durham, 1989.
- . *Lenin*, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2002.
- Castagne, Joseph. *Türkistan Millî Kurtuluş Hareketi*. Orkun Yayınevi, İstanbul, 1980.
- Cebesoy, Ali Fuat. *Moskova Hatıraları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.
- Cihangir, Erol. Dr. *Baymirza Hayit'in Hayatı*, (Dr. Baymirza Hayit Armağanı. Ed: Rasim Ekşi-Erol Cihangir), Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 1999.
- Copeaux, Etienne. *Prometeci Hareket*, (Unutkan Tarih. Ed: Semih Vaner) Metis Yayınları, İstanbul, 1996.
- Coşkunslan, Hakan. *Türkistan Bağımsızlık Tarihinde Münevver Kari ve İttihat Terakki*, (Dr. Baymirza Hayit Armağanı, Ed: Rasim Ekşi ve Erol Cihangir), Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 1999.
- Çağatay, Tahir (İstiklâlci), *Türkistan'a Dair Bazı Cereyanlar Hakkında Görüşlerimiz*, Yaş Türkistan Yayınları, İstanbul, 1952.
- . *Türkistan Kurtuluş Hareketi ile İlgili Olaylardan Sahneler*, Yaş Türkistan Yayınları, İstanbul, 1959.
- . *Kızıl Emperyalizm IV: Sovyet Tenkitlerine Cevaplar*, Yaş Türkistan Yayınları, Sayı: 19, Ankara, 1969.
- . *Kızıl Emperyalizm VI*. Yaş Türkistan Yayınları, sayı 26, Ankara, 1980.
- Çağatay, Saadet, Akış Ali. *Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyetleri*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1979.

- Çetişli, İsmail. *Memduh Şevket Esendal*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1984.
- Çokayoğlu, Maria. *Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu*, Yaş Türkistan Yayınları, İstanbul, 1972.
- Çokayoğlu, Mustafa. *Merhum Enver Paşa Hakkında Hatıra Parçaları*, Yaş Türkistan (1933), Sayı: 33, s. 9
- Devlet, Nadir. *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 195.
- _____. *Çağdaş Türkiler*, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Ek Cilt), Çağ Yayınları, İstanbul, 1993.
- Dağcı, Cengiz. *Hatıralarda Cengiz Dağcı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1998.
- Dallin, Alexander. *La Russie sous la botte nazie*, Librairie Arthème Fayard, Paris, 1970.
- Darendelioğlu, İlhan. *Türk Milliyetçiliği Tarihinde Büyük Kavga*, Oymak Yayınları, İstanbul, 1976.
- Debicki, Roman. *Foreign Policy of Poland 1919-1939*, Pall Mall Press, London, 1963.
- Deringil, Selim. *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.
- D'or, Remy. *Kırgız Mültecileri Hakkında Kısa Bir Bilgi*, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1984.
- Dr. Rıza Nur'un Moskova-Sakarya Hatıraları, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.
- Erer, Tekin. *Enver Paşa'nın Kurtuluş Savaşı*, Mayataş Yayınları, İstanbul, 1971.
- Erkilet, Hüseyin Emir. *Şark Cephesinde Gördüklerim*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1943.
- Fraser-Tytler, W.K. *Afghanistan*, Oxford University Press, London, 1953.
- Fromkin, David. *Barışa Son Veren Barış*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1998.
- Gaucher, Roland. *Sovyet Rusya'da 50 Yıllık Muhalefet ve Siyasi Cinayetler*, Yeni Yayınları, İstanbul, 1980.
- Gerede, Hüseyin. *Harb İçinde Almanya (1939-1942)*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul, 1994.
- Girardet, Edward. *Rusya'nın Afganistan'daki Savaşı*, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1984.
- Glasneck, Johannes. *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, Onur Yayınları, Basım Tarihi Yok.
- ve Kirscheisen, Inge. *Türkei und Afghanistan-Brenupunkte der Orientpolitik im Zweiten Weltkrieg*, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1968.
- Gros, Jo-Ann (Ed.). *Muslims in Central Asia*, Duke University Press, Durham, 1992.
- Gürün, Kâmuran. *Türk-Sovyet İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Haksever, Kasım. *Hatıra* (El Yazması, 14 sayfa), Münih, 1960.
- Halbayev, Satımcan. *Münever Karı: Hatıralarım*, Turan Tarihi, Mağfiret Enstitüsü Yayını, Taşkent, 1992.
- Hasanov, Mecid. *Feyzullah Hocayev*, Özbekistan Neşriyatı, Taşkent, 1990.
- Hayit, Baymirza. *Basmacılar*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.
- _____. *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987.
- _____. *Türkistan-Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınları, İstanbul, 1975.
- Hayitov, Ş.A., Sabirov, H.C. *Haricdegi Özbekler*, Özbekistan Fenler Akademiyası Neşriyatı, Taşkent, 1992.
- Hiro, Dilip. *Between Marx and Muhammad*, Harper Collins Publishers, London, 1995.
- Hızal, Ahmet Hazer. *Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklâl Davası*, Orkun Yayınları, Ankara, 1961.
- Hikmet, Adil. *Asya'da Beş Türk*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1998.
- Hoffman, Joachim. *Die Ostlegionen 1941-1943*, Verlag Rombach, Freiburg, 1986.

- Hopkirk, Peter. *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Sabah Yayınları, 1995.
- _____. *The Great Game -On Secret Service in High Asia-*, John Murray Publishers Ltd., London, 1990.
- _____. *Setting The East Ablaze, On Secret Service in Bolshevik Asia*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
- Hostler, Charles Warren. *Turkism and The Soviets*, Praeger Publications, London, 1957.
- İlkul, Ahmet Kemal. *Türkistan ve Çin Yollarında Unutulmayan Hatıralar*, İstanbul, 1955.
- İkram Han, Hüseyin. *Bir Türkistalının İkinci Dünya Savaşı Hatıraları*, Bedir Yayınları, İstanbul, 1999.
- İybar, Tahsin. *Sibirya'dan Serendib'e*, Ulus Basımevi, Ankara, 1950.
- Kahhar, Tahir. *Hür Türkistan İçin*, Çolpan Neşriyatı, Taşkent, 1994.
- Karabekir, Kâzım. *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990.
- Kara, Abdulvahap. *Türkistan Ateşi-Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi-*, Da Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Karakoç, Ercan. *Atatürk'ün Dış Türkler Politikası*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Karim, İbrahim. *Madaminbek*, Şark Neşriyatı, Taşkent, 2000.
- Kaynar, Ayfer. *Baymirza Hayit'in Eserleri ve Faaliyetleri Hakkında Bildirilen Fikirler (2 Cilt)* Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1996.
- Kayyum Han, Veli. *Tarih Tilga Kirganda*, Düsseldorf, 1986.
- Kazak-Sovyet Ansiklopedisi*, Kazakistan Fenler Akademisi, Alma Ata, 1967.
- Klietman, D. *Die Deutsche Wermacht bis 1934-1945*, Die Ordenssamlung, 5 sec. s. 14.
- Kocaoğlu, Timur. *Türkistanlı Göçmenlerin Siyasi Faaliyetleri Tarihine Bir Bakış* (Dr. Baymirza Hayit Armağanı, Ed: Rasim Ekşi ve Erol Cihangir), Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 1999.
- Komatsu, Hisao. *20. Yüzyıl Başlarında Orta Asya'da Türkçülük ve Devrim Hareketleri*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1993.
- Kurat, Nimet Akdes. *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Kut, Halil (Paşa). *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete: Bitmeyen Savaş*, (Derleyen: Taylan Sorgun), Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1972.
- Landau, M. Jacob. *Pantürkizm*, Gündüz Yayınları, İstanbul, 1999.
- Lencowski, George. *Russia and The West in Iran 1918-1948*, Cornell University Press, New York, 1949.
- Lenin, Vladimir İlyiç. *Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları*, Sol Yayınları, İstanbul, 1979.
- Lenincilik ve Ulusal Sorun*, SBKP Marksçılık Lenincilik Enstitüsü, Konuk Yayınları, İstanbul, 1979.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin doğuşu*, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1984.
- Lias, Godfrey. *Büyük Kazak Göçü*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1958.
- Marque-Rivière J. *LU.R.S.S. dans le monde*, Payot, Paris, 1934.
- Metel, Raşit. *Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisindeki Konuşmaları ve Nedenleri*, Türk Deniz Kuvvetleri Matbaası, Ankara, 1983.
- Meyer, Karl., Brysac, Shareen. *Tournament Of Shadows -The Great Game and the Race of Empire in Asia-*, Little, Brown and Company, London, 2001.
- Monteil, Vincent. *Sovyet Müslümanları*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1992.
- Mumcu, Uğur. *40'ların Cadı Kazanı*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990.
- Mühlen, Patrik von Zur. *Gamalı Haç ile Kızılyıldız Arasında*, Mavi Yayınları, Ankara, 1984.

- Nahaylo, Bohdan ve Swoboda, Victor. *Soviet Disunion, A History of the Nationalities Problem in the The USSR*, The Free Press, New York, 1990.
- Nakashidze, Niko. *The Truth About Antibolshevik Nations*, A.B.N. Press Information Bureau, Berlin, 1960.
- Nazaroff, Paul. *Hunted Through Central Asia*, Oxford University Press, New York, 1993.
- Nollau, Günther ve Wiehe, Hans Jürgen. *Russia's South Flank*, Frederick A. Praeger Publisher, New York, 1963.
- Olcot, Martha Brill. *The Kazakhs*, Hoover Press Publication, Stanford, 1987.
- Olufsen, O. *The Emir of Bokhara and His Country*, London, 1911.
- Özcan, Kemal. *Dr. Baymirza Hayit'in Türkistan Araştırmaları ve Millî Mücadelesindeki Rolü*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 1996.
- Özdoğan, Günay Göksu. *Turan'dan Bozkurt'a-Tek Parti Döneminde Türkçülük*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Özgen, Tahir. *Türkistan'dan Türkiye'ye*, Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1975.
- Parmuzin, Boris. *Mahsus Tapşırık*, Gafur Gulam Neşriyatı, Taşkent, 1975.
- Pipes, Richard. *The Formation of Soviet Union*, Harvard University Press, Cambridge, 1954.
- Pomaranski, Stefan. *Josef Pilsudski-Hayatı ve Faaliyeti*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1933.
- Rauf Beg. *Adı Afganistan'dı. Talibanların Eline Nasıl Düştü*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 2001.
- Raşid, Ahmet. *Orta Asya'nın Dirilişi*, Cep Kitapları, İstanbul, 1995.
- Rezulzade, M. Emin. *Millî Tesanüd*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1978.
- Rorlich, Azade-Ayşe. *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*, Hoover Institution Press, Stanford, 1986.
- Roux, Jean Paul. *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2001.
- Roy, Oivier. *Yeni Orta Asya*, Metis Yayınları, İstanbul, 1997.
- Rywkin, Michael. *Asya'daki Rusya*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1975.
- Saray, Mehmet. *Atatürk ve Türk Dünyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- _____. *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.
- Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.
- Seyhan, Sabır. *Adaşganlar*, Çolpan Neşriyatı, Taşkent, 1996.
- Sonyel, R. Salahi. *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- Shalinsky, C. Audrey. *Long Years of Exile, Central Asian Refugees in Afghanistan and Pakistan*, University Press of America, Lanham, 1994.
- Şimşir, N. Bilal. *Atatürk ile Yazışmalar 1920-1923*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981.
- Şimşir, Sebahattin. *Azerbaycan'ın İstiklâl Mücadelesi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Tapper, Nancy. *Abd-al Rahman's Northwest Frontier. The Pasthun Colonization of Afghan Turkestan (The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan)*, Ed: Richard Tapper), s. 233-261, St. Martin's Press, New York, 1983.
- Taymas, Abdullah Battal. *Rus İhtilâlinde Hatıralar*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1968.
- Temir, Ahmet. *60 Yıl Almanya (1936-1996) Bir yabancı'nın gözü ile Geziler-Araştırmalar-Hatıralar*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.
- Thorwald, Jurgan. *Die Illusion: Rotarmisten in Hitlers Heeren*, Drömer Knauer Verlag, Zurich, 1974.

- Togan, Zeki Velidi. *1929-1940 Seneleri Arasında Türkistan'ın Vaziyeti*, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1940.
- . *Hatıralar*, İstanbul, 1969.
- . *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1981.
- . *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.
- Tougouchi-Caiannée, Marc. *U.R.S.S., face au problème de Nationalités*, Luttich, 1947.
- Türkdoğan, Orhan. *Salihli'deki Türkistan Göçmenlerinin Yerleşmeleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1969.
- Türkistani, Musa Muhammed, *Kayıbolan Vatan: Türkistan Faciası*, Hilal Yayınları, İstanbul, 1983.
- Türkiye'deki Alman Politikası 1941-1943*. Alman Dışişleri Dairesi Belgeleri, Havass Yayınları, İstanbul, 1977.
- Tuzmuhammedov, R. *How the National Question Was Solved in Soviet Central Asia: A Reply to Falsifiers*, Progress Publishers, Moscow, 1973.
- Ülküsal, Müstecip. *Kırım Yolunda Bir Ömür -Hatıralar-*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara, 1999.
- Werner, Ingeborg. *Die Afghanistan-Politik des Deutschen Imperialismus vom Beginn des ersten bis zum Ende des zweiten Weltkrieges*, Inaugural Dissertation, Hohen Philosophischen fakultät, Martin Luther Universität Halle-Wittenberg, 1964.
- Whyte, Frederick. *Japan's Purpose in Asia*, The Royal Institute of International Affairs, London, 1941.
- Wimbush, S. Enders (Ed.) *Stratejik Açidan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, Yeni Forum Yayınları, Ankara, 1988.
- Yaman, Ertuğrul: Bolaç, A. Kemal ve Esatoğlu Ahsen. *Türkiye'deki Türk Dünyası*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998.
- Yamauchi, Masayuki. *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995.
- Zenkovsky, Serge A. *Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık*, İpek Matbaası, Ankara, 1971.

Makaleler

- Abdullayev, Kemal. "Central Asian Emigres in Afghanistan: First Wawe 1920-1931. Part 1", *Central Asia Monitor* (1994), No: 4, s. 28-32.
- . "Central Asian Emigres in Afghanistan: First Wawe 1920-1931. Part 2", *Central Asia Monitor* (1994), No: 5, s. 16-27.
- "Afganistan Millî İslami Hareketi Genel Kurul ve Tüzük Çalışmaları", *Türkistan Dergisi*, Sayı: 17/18 (1993), s. 47-50.
- Ahmetcan, O. "Millî Masalamızga Dair", *Türkeli dergisi* (1953), s. 3-10.
- Alim Han, Mir Said. "Buhara Halkının Hasret-i Tarihi", *Türkhaber*, Yıl 1, Sayı: 4-6, 2002.
- Bala, Mirza. "Azerbaycan Muhacirlik Matbuatının 30 Yıllığı (1923-53)", Eylül 1953, No: 26, s. 4-10.
- Batır, M.H. "Millî Yolimizda Toğrı Harakat Etaylık", *Millî Türkistan* (1952), Sayı: 79, s. 14-24.
- Başlamış, Cenk: Sabolev, Sergey. "Belgelerle Osmanlı Rus İlişkileri", *Milliyet Gazetesi*, 16 Haziran 1997.
- Benzig, Johannes. "Erkin Türkistanning Yazuv Tili", *Millî Türkistan Mecmuası* (1942), Sayı: 2, s. 28-30.

- Bet-Alman, Sattar. "Führer Prinsip Çönlnde", *Millî Türkistan* (1943), Sayı: 25/26, s. 29-32.
- _____ "Türkistan Azadlığı Üçün", *Millî Türkistan* (1943), Sayı: 32, s. 39-40.
- Bezanis, Lowell. "Soviet Muslim Emigrés in The Republic of Turkey", *Central Asian Survey* (1994), Vol: 13 (1), s. 59-180.
- Cabbar, Sattar. "Germany'da Orta Asya Talebelerinin İkinci Yılı", *Türkistan Gazetesi*, 2 Eylül 1924.
- Chokayev, Mustafa. "The Basmajı Movement in Turkestan", *The Asiatic Review*, Vol: XXIV (1928), No: 78, s. 273-278.
- _____ "The Bolsheviks And Afghanistan", *The Asiatic Review*, Vol: XXV (1929), No: 83, s. 497-516.
- _____ "Turkestan And The Soviet Regime", *Journal of The Royal Central Asian Society*, Vol: XVIII (1931), Part III, s. 403-420.
- Çokayoğlu, Mustafa. "Türkistan Leniñçilerige Cevap", *Yaş Türkistan* (1930), Sayı: 5/6, s. 6.
- _____ "La Question D'un État Touranien", *Prométhée*, No: 38, s. 9-14.
- Çakıröz, Raci. "Türkistan'da Türk Subayları", Timur Kocaoğlu, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 1-11, 1987.
- Çolpan, Abdülhamit Süleyman. *Kızıl Bayrak Gazetesi*, 2 Eylül 1922, No: 215
- Dağpınar, Mehmet Ali. "Afganistan'da Mülkiye", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi* (1976), Sayı: 43, s. 10-15.
- "Eski Çekist Agabekov Hatıralarından", *Yaş Türkistan* (1930), Sayı: 11, s. 19.
- Fraser, Glenda. "Basmatchi-I", *Central Asian Survey*, Vol: 6 (1987), No: 1, s. 1-73.
- _____ "Basmatchi II", *Central Asian Survey*, Vol: 6 (1987), No: 2, s. 7-42.
- _____ "Alim Khan and the Fall of the Bokharan Emirate in 1920", *Central Asian Survey* (1988), Vol: 7 No: 4, s. 47-61.
- Gayratıy, S. "Küramız Hak, Yolımız Babalar Yolidir", *Türkeli Mecmuası* (1952), Sayı: 5 s. 5.
- Halili, Mesud. "A Change in The North", *Central Asian Newsletter*, (Aralık 1986).
- "Halkara Tanlav Yekunları", *Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı*, (20.3.1992), s. 7.
- Ilgar, İhsan. "Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşen'ın Anıları", *Akşam Gazetesi*, (4 Mayıs 1970).
- İshaki, Muhammed Ayaz. "Lehistan'dan Gidiş", *Emel* (1984), No: 140, s. 87-104.
- Kayyum Han, Veli. "A. Oktay'ın Esleş", *Millî Türkistan* (1986), Sayı: 125, s. 21-22.
- _____ "MTBK ve Sovyetlerin Taktikası", *Millî Türkistan* (1969), Sayı: 126, s. 8-15.
- _____ "Şeref Raşidov'a Açık Mektup", *Millî Türkistan*, Sayı: 99, s. 22.
- _____ "Türkiye'nin Dış Siyaseti," *Millî Türkistan* (1943), Sayı: 29, s. 1-4.
- _____ "Türkistanlıların Milliy Siyaseti Kuralı", *Millî Türkistan* (1943), Sayı: 25/26, s. 1-6.
- _____ "Türkistan Halkı ve Komünizm", *Millî Türkistan* (1943), Sayı: 32, s. 3-14.
- _____ "Hak ve Kürüş", *Millî Türkistan* (1943) Sayı: 18, s. 108.
- _____ "Yengi Tiptegi Türkistan Yaşları", *Millî Türkistan* (1943), Sayı: 32, s. 3-14.
- _____ "Türkistan Millî Askerleri ve Siyasi Yol", *Millî Türkistan* (1943), Sayı: 19/20, s. 1-9.
- _____ "Türkistanlılar Dikkatige", *Millî Türkistan* (1943), Sayı: 24, s. 1-7
- _____ "Türkistan'ın Yana Millî Siyaseti Üstında", *Millî Türkistan* (1943), Sayı: 31, s. 1-12.
- _____ "Türkistan Eli Mene Legionçılar Birliği", *Millî Türkistan* (1942), Sayı: 5, s. 1/6.
- _____ "Keskin Söz", *Millî Türkistan* (1943), Sayı: 13/14, s. 1-5.
- _____ "Şaraf Raşidoviç Raşidovga Açık Mektup", *Millî Türkistan* (1963), Sayı: 99, s. 1-22.
- _____ "Şaraf Raşidoviç Raşidovga Açık Mektup II", *Millî Türkistan* (1964), Sayı: 100, s. 1-19.

- _____ “Türkistan Millî Hareketi Sovyet Matbuatında”, *Millî Türkistan* (1966), Sayı: 112, s. 1-122.
- _____ *MTBK'nin çıkardığı yayımlar*, el yazısı ile verdiği liste fotokopisi, (1991),
- Kamçibek, A. “Çet Memleketlerge Okuvçı Cönetilmesin”, *Fergana Gazetesi*, (8 Temmuz 1923).
- Kanatbay. “Bizning Maksat”, *Türkeli Mecmuası* (1951), Sayı: 1, s. 4-6.
- Kantemir, Ali. “Mustafa Çokay Hakkında Hatıratım”, *Millî Türkistan* (1963), Sayı: 99, s. 23-26.
- Kara, Abdulvahap. “Türkistan Türklerinin Kurtuluş Savaşına ve Cumhuriyete Katkıları”, *MSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Kasım 2000, s. 71-82.
- Khalili, Massood. “A Change in the North”, *The Central Asian Newsletter*, Ed. Marie Broxup, (1986), Vol: 5, No: 6, s. 9-11.
- Kunter, Halim Baki. “Tarsus'taki Türkistan Zaviyelerinin Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi* (1965), Cilt: 6 s. 31-49.
- Kural, “Türkistan'da Askeriy Mecburiyet”, *Millî Türkistan* (1942), Sayı: 2, s. 28. “Mirasımızın bir sahifası”, *Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı*, (3 Mart 1989).
- Mocan, Şevket. *TBMM Tutanak Dergisi*, Cilt 9, Birleşim 101, (18 Temmuz 1951), s. 205
- Nasuhoglu, Rükneddin. *TBMM Tutanak Dergisi*, Cilt 9, Birleşim 101, (18 Temmuz 1951), s. 204
- Nicosia, Francis. “Arab Nationalism and National Socialist Germany 1933/1939: İdeological and Strategic İncompatibility”, *Journal of Middle East Studies*, XII (1980), Cambridge University Press, s. 362
- Oraltay, Hasan. “Alaş-Türkistan Türklerinin Millî İstiklâl Parolası”, Büyük Türkeli Yayınları, İstanbul, (1973).
- _____ *Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri*, Büyük Türkeli Yayınları, İstanbul, (1976).
- Öktem, Ahmet Naim. “Osman Kocaoğlu'nun Ardından”, *Millî Türkistan* (1986) Sayı: 125A, s. 18.
- Olson, Robert. “Foreign Policy of The Soviet Union Toward the Turkoman Rebellion in Eastern Iran in 1924-1925 and the Kurdish Rebellion of Shaykh Said in Eastern Turkey in 1925: A Comparison”, *Central Asian Survey* (1990), No: 4, s. 75-83.
- Pstrusinska, Jadwiga. “Afghanistan 1989 in Sociolinguistic Perspective”, *Central Asian Survey*, Incidental Paper Series, No: 7, London, (1990).
- Rezultade, Mehmet Emin. “Parlamentarizm Devri”, *Odlu Yurt* (1930), Sayı: 20, s. 330
- _____ “Kafkasya Meselesi”, *Kafkasya Dergisi* (1952), No: 11/12, s. 5-9
- Rızkulov, Turar. “Germany'da Okuvçılarımız”, *Türkistan Gazetesi*, (19 Aralık 1923).
- Siraci, S. “Germany'da Okuvçı Musulmanlar”, *Kızıl Bayrak Gazetesi*, (21 Ağustos 1922).
- Sliwinski, Marek. “Afghanistan 1978-87 War, Demography and Society”, *Central Asian Survey*, Incidental Papers Series No: 6, London, (1988).
- Şahrani, M. Nazif, “Resisting The Taliban and Talibanizm in Afghanistan: Legacies of a Century of Internal Colonialism and Cold War Politics in a Buffer State”, *Perceptions*, (December 2000-February 2001), s. 121-140.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 6, Cilt: 27, içtima: 3, s. 24-25
- Targalski, Georges. “Les plans Polonais concernant l'éclatement de l'URSS, Le mouvement Prométhé et le Caucase”, *Bulletin de l'observatoire de l'asie centrale et du Caucase*, No: 3, Mart 1997, s. 9-14.
- Taşkentli, “Kanlı Sarob”, *Millî Türkistan* (1964), Sayı: 101, s. 18-22
- Taylan, Cevat. *Profil Programı*, TRT 2, Ankara, (1998).

- Tulabeg, Tarion. “Kerenskilere de Mutlak İtaat Talep Ediyorlar”, *Kafkasya Dergisi* (1952), No: 14, s. 14-17.
- Turan M. Aydın. “Kafkasya Mülteci Yayınlarında Mareşal Pilsudski ve Cenaze Töreni”, *Tarih ve Toplum* (1997), İstanbul, No: 163, s. 13-16
- . *Promete hareketinde Kuzey Kafkasya Mültecileri-Kafkasya Dağlıları Partisi (1926-1940)*. Kafkas.org.tr/bgkafkas/index.html.
- Turdiyev, Şirali. “Germanyada Okugun Okuvçiler İziden”, *Okutuçiler Gazetesi*, (6 Nisan 1991).
- . “Germanyada Talim Algen Türkistanlık Talebeler”, *Yaşlık Jurnalı*, Sayı: 7, s. 65, (1989)
- . “Ular Germanyada okugun idiler”, *1. Yaş Leninçi Gazetesi*, (30 Mart 1990)
- Ülküsal, Müstecip. “İkinci Dünya Savaşı’nda 1941-1942 Berlin Hatıraları”, *Emel Mecmuası*, 87. Mart-Nisan 1975 sayısından itibaren tefrika, İstanbul, (1975).
- Vaçnadze, D. “Hariçte Kafkasya Birliği Hareketi Tarihi”, *Birleşik Kafkasya*, No: 3-4, s. 9-11.
- Yurtiçi, V. “Millî Türkistan Davası Kremlin Sarayı’nda-Kanlı Sarob”, *Millî Türkistan* (1964), Sayı: 102, s. 26-28.

Dergiler

- Atsız Mecmua* (Nihal Atsız)
- Bulak* (Bedri Hocent)
- Bulletin de l’Observatoire de l’Asie Centrale et du Caucase*
- Büyük Türkeli* (Hasan Oraltay)
- Dergi* (Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü)
- Kafkasya* (Alihan Kantemir)
- Komünizmle Savaş* (Hasan Oraltay)
- Millî Türkistan* (Veli Kayyum Han)
- Odlu Yurt* (Mehmet Emin Resulzade)
- Prométhée* (Georges Gwazava)
- La Revue de Prométhée* (Aleksandr Şulgin)
- Tercüman* (Azam Haşimi)
- Tercüman-ı Efkâr* (Azam Haşimi)
- Türk Amacı* (Ahmet Caferoğlu)
- Türk Dünyası* (Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu)
- Türkeli* (K. Koşoy)
- Türkistan* (A. Ahat Andican)
- Türkistan* (M. Emin Buğra)
- Türkistan Sesi* (M. Emin Buğra)
- Umid-Hope* (İbrahim Yüksel)
- Yaş Türkistan* (Mustafa Çokayoğlu)
- Yeni Türkistan* (Veli Kayyum Han)
- Yeni Türkistan* (Osman Kocaoğlu, Mecdeddin Ahmet Delil)

Gazete ve Bültenler

Bugünkü Türkistan (Timur Kocaoğlu)
Bütün Türk İllerinden (Harun Özgen)
Hür Türkistan İçin (Ziyaeddin Babakurban)
Kömek, (Said Ali Hoca)
Türkistan Birlik Avazı (Abdullah Hoca)
Türkistan Sesi (Çağatay Koçar)
Vatan (Azad Beg Kerimi)

Mektuplar (Yazarın özel arşivinde bulunmaktadır)

Abdullah Tevekkül Babür
 Abdulvahap Oktay
 Ahmet Naim Öktem
 Ahmet Şekuri
 Azad Beg Kerimi
 Hilal Münşi
 İbrahim Yarkın
 Mahmut Aykarlı
 Mahmut Muhiti
 Mecdeddin Ahmed Delil
 Mustafa Çokayoğlu
 Müfti Sadreddin Han (Ziveci)
 Osman Kocaoğlu
 Settar Cabbar
 Tahir Çağatay
 Yakup Feyzi Elbek
 Yakup Hanzade
 Zeki Velidi Togan

Belgeler (Yazarın özel arşivinde bulunmaktadır)

Türkistan Millî Birliği (TMB) toplantı tutanakları
 TMB tüzüğü
 TMB tarafından yayınlanan memorandumlar
 TMB ile Polonya Dışişleri Şark Müdürlüğü arasındaki yazışmalar
 TMB ve şubeleri arasındaki resmî yazışmalar
 Yaş Türkistan Grubu toplantı tutanakları
 Hizip Grubu toplantı tutanakları
 Türkistan Türk Gençler Birliği (TTGB) faaliyet raporları
 TTGB Tüzüğü
 Türk Kültür Derneği Tüzüğü

Kişisel Görüşmeler

Abdulhamit Koçar
Azad Beg Kerimi

İstanbul, 1993, Adana 1995.
Peşaver (Pakistan) 7-12 Ocak 1989. İstanbul,
27.09.1992

Dr. Baymirza Hayit
Ergeş Şermet
General Reşid Dostum
Prof. İbrahim Yarkın
Prof. Saadet Çağatay
Saide Oktay
Veli Kayyum Han
Zuhuriddin Türkistanı
Enver Bek

Köln, (Almanya): 23/24 Ocak 1991. İstanbul, 1992.
New York (ABD) Mayıs, 1991.
Ankara, 1993/1997/1998 yıllarında birkaç kez.
Ankara; GOP, 10 Ocak 1991.
Ankara; Yukarı Ayrancı, 11 Ocak, 1991.
Çamlıca, İstanbul; Haziran 1990.
Düsseldorf (Almanya); 17-22 Ocak 1991.
İstanbul, Mayıs, 1991.
New Jersey, Ağustos 2001.

DİZİN

- Abani Mukerji 129
Abdu Niyaz 283
Abdulhamit Arif 62, 142-143, 145, 160, 169, 295-297, 579, 668
Abdulkerim Binbaşı 255, 298, 637
Abdullah Avlani 24, 205
Abdullah Mencek Zaviyesi 289
Abdullah Tolegen 461
Abdullayev-Süleymanov 409
Abdulvahid Burhanof 190
Abdülhay Kurbanali 341
Abdulmalik Han 515
Abidcan Mahmut 33, 84
ABN, Anti Bolschevic Nations 463, 475
Acil Beg (Devran) 158
Adana Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği 489
Adlon Toplantısı 378, 381-382, 387, 394, 425, 427
Afgan Türkistanı 118, 454, 606
Afganistan Millî İslami Hareketi 515, 533-535, 540, 542-544
Agabekov, George 139, 258-262, 297, 683, 689
Aga Sultanov 72, 156, 177
Ağaoğlu, Ahmet 235-236, 266, 269, 398, 440
Ahıska, Halide 488
Ahmet Ömercan 414
Ahmet Şah Durrani 118
Ahmetoğlu Safa 159
Akçura, Yusuf 76, 159, 274
Akın, Turan 519
Akış, Ali 180, 344-345, 379, 381-382, 435-437, 483
Alaş-Orda Hareketi 32
Albay Beck 328
Ali Rıza Bey 64, 71, 78, 88, 142, 144-145, 152
Alioğlu, Celalettin 300, 513
Allaşükürova, Zeynep 209
Alma Ata Deklarasyonu 508
Alman Bet, Sattar 403, 412
Almas, Abdurrahman Şafî 362, 364, 369
Alöç, Kâzım 444
Alptekin, İsa Yusuf 16, 278, 283, 488
Amanullah Han (Afgan Emiri) 104, 115, 127-128, 133-135, 137-139, 142, 146, 148-149, 153, 303
Ana Kuli Korbaşı 262, 301
Ana Muhammed 255, 298
Andican, Abdul Ahat 17, 55, 81, 83, 86, 101, 161, 167-170, 183, 193-194, 196, 199, 201-203, 205-206, 208, 210-211, 218, 221, 223, 226, 229-231, 233-235, 237-242, 244, 246-251, 253-258, 261, 268, 270, 272-273, 278-280, 282, 285-286, 290-292, 295, 297-301, 305, 307, 309-310, 313-314, 316-317, 319, 323-324, 329-331, 333, 335-336, 346-349, 365, 370, 414, 434, 477, 483-484, 488-489, 492-493, 496-498, 505, 508-519, 524, 529
APA 339, 349
Aras, Tevfik Rüştü 68, 267
Arıkan, Saffet 430, 433
Arsal, Sadri Maksudi 50, 164, 171, 215, 265, 276
Asadullah Hoca 33
Asya Taburu 371
Aşur Beg, Korbaşı 64, 144
Aşur Pehlivan 527-528
Ata Hoca 58, 63-64
Atalık Yakup Beg 646
Atatürk, bk. Mustafa Kemal Paşa
Atsız *Mecmua* 269, 271-273
Ausland-Hochschule 338
Avrasya Dernekleri Federasyonu 517
Ayдын gazetesi 478
Aykarlı, Mahmut 264, 300, 302, 306-316, 369-370, 451-453, 472, 476, 486, 491, 497-500
Aynural, Şevket 513
Azad Beg (Kerimi) 513-514, 525-528, 530, 540-541
Azad *Türkistan* 502-503, 674, 681
Azerbaycan Gençler Birliği 229, 555, 613
Azerbaycan Millî Merkezi 176, 215, 229, 324, 343
Azerbaycan Yurt Bilgisi 269, 272
Azertekin, Ali 695
Azimov, Sarvar 478
Baba Ahun 55, 61
Babakurban, Ziyaeddin 488, 491-492, 494, 665, 675, 692
Babür, Abdullah Tevekkül 258, 692
Badaliyef, Mir Haydar 140
Bahtiyar, Sultanbek 314-315, 335, 342

- Bailey, Frederick 59-60, 66, 137, 140, 683
 Bala, Mirza 214, 231, 240, 265, 269, 287, 334-335, 343, 421, 683, 688
 Bammat, Haydar 177, 184, 186, 338, 340, 378
 Barbarossa Harekâtı 353-354, 357, 360, 362, 377, 397, 410, 419-420, 423, 449-450, 452, 684
 Basmacılar 71-72, 79, 91, 95, 98, 104, 111-113, 116-117, 140, 144, 146-147, 152, 296, 302, 304, 662, 679, 684-685
 Basmacılık hareketi 22, 39, 111, 113, 115, 122-123, 133, 167, 189, 263, 547
 Başkurdistan Otonomisi 33, 44
 Başkurt merkezi 239, 252
 Baytugan, Barasbi 180, 214, 327, 683
 Baytursun, Ahmet 24, 43-45, 47, 679
 Beççe-i Saka, Gazi Habibullah Han 96, 148-154, 260, 302-303, 670, 679
 Bedri Bey 94-95, 167, 570
 Begcan, Mukimeddin 24, 159, 207, 667
 Begiş, Nimetullah 520
 Behbudi, Mahmut Hoca 24, 33, 641
 Behram İbrahimov, bk. Aykarlı, Mahmut
 Bekov, Yunus 45
 Bend-i Türkistan 129
 Benzing, Johannes 388
 Berdimurat, Aman 461, 463
 Bereketullah 92, 129, 696
 Berger, Gottlob 407-408, 414
 Bergmann Taburu 375
 Berimcan, Azim Bek 168-170, 196, 200, 206-207, 209-210, 576, 579
 Berke, Zühtü 451
 Beyce Şeyh Vakfıyesi 289
 Bezanis, Lowell 517, 689
 Bildiriş 184, 248, 265, 268-269
 Birinci Türk Tarih Kongresi 272, 274-275, 671, 684
 Birleşik Türk Gücü 407
 Biytilev 209
 Bolşevik Aleyhtarı Koordinasyon Merkezi 674
 Bolşevizmden Kurtulmak için Amerikan Komitesi 468
 Bonczkowski, Wlodimierz 186, 343
 Bökeyhanoglu, Alihan 33, 43-44, 46
 Bräutigam, Otto 377, 410, 470, 684
 Brest Litovsk Antlaşması 76, 78
Bugünkü Türkistan 521, 589, 665, 692
 Buğra, Mehmet Emin 16, 212, 283, 483, 485-486, 488, 661, 674-675, 691
 Buhara Halk Cumhuriyeti 19, 46, 59, 62-65, 69-71, 73, 78, 134, 136, 142, 166, 189-190, 192, 194, 203, 227, 295-296, 306, 339, 384-385, 547, 570, 657-658, 668-669, 680
 Buhara Hanlığı 54, 56-58, 61, 65, 113, 118, 133, 136, 668
 Buhara Tamim-i Maarif Cemiyet-i Hayriyesi 166
 Buhara Tekkesi 227, 435-436, 493
 Buharin, Nikolay İvanoviç 48
Bulak dergisi 489, 662, 675, 691
 Bulakbaşı 471
 Burhaneddin Rabbani 513, 523, 536, 542, 544
 Burhanzade, Rahim 415
Bütün Türk İllerinden 522, 692
Büyük Türkeli 490, 521, 676, 690-691
 Büyük Türkeli Derneği 521, 676
 Cabbar, Settar 195-196, 200, 207-210, 383-384, 689, 692
 Caferoğlu, Ahmet 235, 269, 436, 438, 440, 608, 691
 Canıbek Kadı 158
 Caroe, Sir Olaf 351, 547
 Castagne, Joseph 137, 140, 183, 226, 324, 684
 Cebesoy, Ali Fuat 68-69, 96-97, 104, 373, 378, 422, 445, 672, 684
 Ceditizm 21-22, 24, 64, 79, 162, 190
 Cemal Paşa 70-71, 74, 78-79, 89, 91-99, 102, 104, 129-133, 146, 148, 167, 203, 205, 296, 668
 Cemiyet-i Akvam 138, 284, 325, 329, 340, 611, 631, 668, 671
 Chenkeli, Akaki 162, 178, 181, 326, 372
 CMİA, bk. Afganistan Millî İslami Hareketi
 Cümbüş-i Millî Afganistan, bk. Afganistan Millî İslami Hareketi
 Cüneyd Han 54-56, 62, 113, 116, 150-151, 153, 158, 670
 Çağatay, Saadet 274, 693
 Çağatay, Tahir 200, 212, 244-2445, 247, 273-274, 308, 336-337, 347, 369-370, 385, 432, 434, 466, 472, 481-483, 485-486, 490-493, 499, 650, 654, 673, 692
 Çakıröz, Raci 64, 66-69, 78-79, 83, 92-93, 193, 689
 Çakmak, Fevzi 326, 347, 378, 420, 423-424
 Çenstohau Kampı 360, 364, 367
 Çernov, Viktor Mihayloviç 28, 170
 Çarname 22
 Çiçerin, Georgiy Vasilyeviç 94, 98, 102, 130, 147, 189, 265, 294

- Çokay, Kâmil 233, 237-239, 359, 364, 369, 434, 466, 477, 492, 576, 579, 589-590, 605, 620, 636, 641, 661, 663-664, 686, 690
- Çokaycılar 263-264
- Çokayoğlu, Maria 358, 363, 367, 369-370, 386, 434, 663, 685
- Çokayoğlu Mustafa 33-36, 38, 46, 103, 145, 160-165, 167-171, 177, 179, 181-184, 206, 208, 211-213, 216-221, 223-224, 226, 230-235, 237-242, 244-250, 253-257, 261, 263-264, 268-274, 278, 280, 282, 285-286, 292, 300-301, 307-310, 312-316, 318, 322-327, 329-331, 333, 335-337, 342, 344-346, 348-349, 358, 360-370, 372, 384-389, 394, 433-434, 464, 466, 472, 482-483, 491-492, 497-498, 502, 555, 568, 570, 576, 579, 620, 627, 630, 632, 649-650, 663, 668, 672, 680, 685, 689, 691-692
- Çolpan mükâfatı 505, 517
- Çolpan, Abdulhamit Süleyman 46, 191
- Çulık İbrahim 187
- Dağcı Cengiz 358, 389
- Daimî Kafkasya Konseyi 178-179
- Damla Kasım 461
- Delil El Muhacirin 320
- Delil, Mecdeddin Ahmet 227
- Demazang hapishanesi 454
- Demir, Hakan 409, 511, 519
- Denikin, Anton İvanoviç 39, 41, 48-49, 77
- Devletmend Beg 61, 64, 114
- Dilaver Şah 145
- Dni Mecmuası 164, 322
- Dobbs, Sir Henry 131
- Doğu Bakanlığı 354-355, 360-362, 371, 374, 376-377, 382, 387, 391, 405-408, 414
- Doğu Türk Gücü 406, 408
- Doğu Türkistan Göçmenler Derneği 488
- Doğulu İşçi 357, 402
- Dolgun, Muhammed Ekber 513
- Donuk, Abdülkadir 513
- Dost Muhammed Han 118
- Dostum, Abdul Reşid 515, 531-537, 540-545, 677, 681, 693
- Dostluk Cemiyeti 174, 182, 323-324, 477-478
- Duma 21, 26, 176, 586
- Dutov, Ataman 36, 38-39, 43-44, 46-47
- Dünya Türkistanlılar Kongresi 655
- Düzgüneş, Orhan 514
- Efdaliddin Han 134
- Eisenhower, Dwight David 459, 475, 520, 675
- Ekrem Karı 452
- El Hac Emin Hüseyin 410
- Elbek, Yakup 206, 286, 290, 292, 314, 346, 434, 486, 692
- Emincan, Bahauddin 203, 207, 515
- Emir Abdurrahman Han 118
- Emir Amanullah, bk. Amanullah Han
- Emir Said Muzaffer 56
- Emircan, Fuat 177, 215, 378
- Encümen-i İttihad-ı Muhacirin 495, 680
- Encümen-i İttihad-ı Muhacirin Buhara ve Türkistan 480
- Encümen-i Saadet Buhara ve Türkistan 316
- Endicani, Mevlana Seyyid Kasım 474, 486, 495
- Enver Paşa 70-72, 74, 79-80, 82, 88-90, 92-106, 115, 131-136, 138, 142, 157, 167, 228, 259, 296, 421, 424, 428, 436, 570, 641, 668, 679, 683, 685-686, 688
- Erden, Ali Fuat 373, 378, 422-423, 445, 672
- Ergeş Korbaşı 38, 111, 113
- Ergeş, Şermet 412, 417, 458, 460, 472, 693
- Erk Fırkası, Erk Partisi 106, 165, 169, 171, 204, 221-222, 590, 600, 605-608
- Erkilet, Hüsnü Emir 373, 378, 421-424, 426, 438, 440, 672, 685
- Erkinkol, Salih İsmail 237- 238, 242, 245, 251, 272, 288, 472, 486-488, 493-494, 651, 680
- Erken, Faris 438-439
- Ernecke, Hauptmann 392, 394, 401, 406, 681
- Esendal, Mahmut Şevket 91, 105, 256, 299, 310, 421, 440
- Esir Milletler Haftası 475, 514, 519-520, 675
- Eşan Beg 152, 211
- Eşan Sultan 64, 115, 144
- Evren, Kenan 508-509, 527
- Federalistler 28
- Fergana Hükümeti 114
- Fethali Beyli Dudanginsky 376, 414-415
- Fethülkadir Süleyman, bk. Abdülkadir İnan
- Feyzullah Hocayef 58, 62-63, 65, 71-73, 190, 209
- Fitrat, Abdurrauf 24, 57-58, 64, 73, 383-384, 403
- Fransa Doğu Komitesi 182
- Frunze, Mihail Vasilyeviç 40-44, 58-59, 66, 78, 92, 97, 111, 113, 128
- Fuzeyl Mahdum 64, 114-115, 145-146, 151-152, 157, 259-260, 313
- Galimcan İbrahimov 31, 50
- Galip Kemali Bey 76, 85, 88-89

- Galip Paşa 70
 Galiyev, Mir Sultan 49-53, 104, 165, 263, 322
 Gaspıralı, İsmail 22, 436
 Gayrati, Esimbat 415
 Geibel Komisyonu 361
 Genç Buharalılar 39, 58, 63-65, 72, 78, 103, 107, 131, 166
 Genç Hiveliiler 39, 54-56, 59, 61-62, 107
 Gerede, Hüsrev 299, 301, 372, 420-421, 423, 430
 Gerey, Sultan Kılıç 214
 Gilan Cumhuriyeti 294
 Giray, Mehmet 50, 187, 329-330, 649
 Glastnost 16, 483, 550
 Gorbaçov, Mihail 16, 508, 550
 Grosskopf, Wilhelm Georg 377
 Guiseppe Motta 176
 Gulam Alim 409, 414
 Gulam Haydar 315
 Gulam Nebi 149, 151, 153, 302-303
 Gulcalı Abdulaziz 24
 Günaltay, Şemseddin 276
 Gürün, Halil 267, 284, 497
 Güzel, Hasan Celal 514
 Gvazawa, G., 182-183, 226, 323-324, 327, 331-332
 Habibullah Han, Afgan Emiri 91, 118, 131, 138-139, 142, 570
 Habiburrahman El Bageri 318
 Hacı Rahmankul Han 509
 Hacı Selim Sami (Kuşçuzade) 71
 Hacı Yoldaş 288
 Hacıbekoğlu, Temirbek 209
 Hacıbeyli, Ceyhun 176, 468
 Hakim, Alibeg 490
 Haksever, Kasım İnayeti 461
 Hal Hoca 113
 Halil Has Mehmet 378
 Halil Paşa (Kut) 98, 101-102
 Halk Şuralar Fırkası 102
 Hamit Hoca 57
 Hansa Operasyonu 452-453
 Harezmi Halk Cumhuriyeti 56, 59, 61-62, 72, 92
 Harezmi Komünist Partisi 62
 Hasan Ruşeni Bey 82, 84
 Haşim Saik 65, 142, 145, 160, 306, 570
 Haşimi, Azam 320, 486, 495-498
 Haydar Şevki Bey 76, 79, 81-83, 87
 Hayit, Baymirza 24, 120, 205, 283, 359-360, 370, 397, 403, 406, 412, 414-417, 460-461, 471-472, 474-475, 477, 479-480, 499-500, 505, 511, 517-518, 655
 Hayrünissa Mecithankızı 196
 Hekimzade, Nasır 231, 237-238, 242, 250, 252
 Hempel, Stanislaw 256
 Hemrahkul Korbaşı 310
 Hentig, Werner Otto 377-378, 424, 433
 Heybetullah Eşan 497
 Hikmetyar, Gülbeddin 513, 523, 528, 530-534, 536-537, 539
 Hilafet Cemiyeti 92
 Hilfswillige 375
 Himmeler, Heinrich 354, 379, 392, 405, 407, 410, 413
 Hint İhtilâlcileri 39
 Hive Hanlığı 54-56, 59, 113
 Hive İhtilâl Komitesi 56, 61
 Hizip Grubu 237, 241
 Hoca Niyaz Hacı 278, 283
 Hoca, Abdullah 514, 520
 Hocent, Bedri 119, 262, 489
 Hochschule für Politik 385
 Hokand Hanlığı 54, 111, 114
 Hokand Muhtariyeti, Hokand Otonomisi 32, 35-36, 38, 42, 46, 58, 87, 111, 113, 160, 183, 233, 263, 269-270, 295, 547, 555-556
 Holowko, Tadeusz 177-178, 187, 218
 Hükümet-i İlahiye 311-312
 Hürriyet Radyosu, Radio Liberty 470, 473, 511
 Hüseyin Cahit Bey 97-98
 Hüseyinoğlu, Necip 65
 Hüseyinzade Ali 159-160
 İbrahim Arifhan, bk. İbrahim Yarkın
 İbrahim Lakay Beg 104, 114-116, 138, 146, 149-154, 156-157
 İbrahim Vasil 500
 İbrahim, Şükrullah 516
 İdil-Ural Hareketi 180-181, 212, 215, 235, 246, 325, 345, 379, 381, 435
 İdil-Ural Millî Merkezi 51, 239, 265, 437, 469
 İdil-Ural Otonomisi 49-50
 İdrisi, Alimcan 24, 191-193, 212, 339, 377, 379, 424
 İgnati Moscicki 328
 İkrâm, Hüseyin 83, 367, 403, 415, 458, 461, 475, 519
 İkrâmof, Ekmel 263
 İlkul, Ahmet Kemal 80, 82
 İnan, Abdulkadir 217, 221, 579
 İnönü, İsmet 69, 100, 174, 289, 334, 347, 423,

- 436, 442-443, 446, 487
İsfendiyar Han 55
İshaki, Ayaz 53-54, 166, 171, 177, 180, 184, 187, 212, 215, 217, 234-235, 239, 247-248, 265-266, 274, 321, 323, 325, 329-330, 335, 341, 343-345, 379, 436, 589, 630, 649
İslam Halklarını Kurtarma Cemiyeti 500
İslam İhtilâl Cemiyetleri İttihadı 99-100
İslam Şurası 33-34
İsmail Tacibay 461
İsmet Paşa, bk. İnönü
İştirakiyyun Fırkası 58
İttihat ve Terakki 16, 57, 73-74, 76, 80, 82, 84-85, 87-91, 97-98, 100-101, 108, 160, 214, 295-296
İttihat ve Terakkiperver Fırkası 82, 84, 87, 90
Japon Muhbiri 341
Jordania, Noè 175-176, 181, 186, 326, 340, 344
Kadet Partisi 28, 30, 163-164
Kadı Abdürreşid Efendi 160
Kadimcilik 22
Kafkas İstiklâl Komitesi, bk. Kafkas Komitesi
Kafkas Komitesi 180-181, 226, 232, 239-240, 242, 246, 254, 266, 324, 415, 636
Kafkas Teali Cemiyeti 214-215
Kafkasya Konfederasyonu 321, 323, 326, 649
Kafkasyalılar Neşr-i Maarif Cemiyeti 214
Kahhar, Tahir 516
Kamçı Beg 453
Kanatbay, Kares 405, 414-415, 433, 458, 463-466, 468-469, 521
Kantemir, Alihan 177, 184, 215, 334, 361, 364, 367, 369, 376, 378, 415, 467, 492
Karabay, Batu 347
Karabekir, Kâzım 70, 79, 92-93, 100, 102, 132
Karadağlı, Ahmet 443-444
Karadağlı, Nuriiman 422
Karahana, Lev Mihayloviç Karahanyan 94, 98, 102, 135, 267, 284
Kasanlı, Abdurrahman 390
Kasımcan Töre 311
Kasımofçular Davası 264, 322
Kavkaz 184, 186, 287, 327, 338, 340, 343, 378, 467
Kavuncu, Orhan 205, 513-515
Kaygın, Esen 415, 433
Kaynar, Hekimcan 494
Kayyum Han, bk. Veli Kayyum Han
Kemal, Cemal 516
Kendi Kaderini Tayin Hakkı 26, 29, 30, 165
Kerenski Hükümeti 33-34, 57, 270
Kerenski, Aleksandr Fyodoroviç 21, 28, 32-35, 49, 57, 137, 164, 270, 322, 461-465, 467, 507, 589
Kerimi, Arif 89, 296
Kırdar, Lütfi 422, 425
Kırım Millî Hareketi 181, 184, 187, 325, 423
Kırimal, Edige 187, 343, 378, 382, 423-424, 470
Kırimer, Cafer Seyidahmet 177, 181, 214, 231, 291, 325, 329-330, 335, 345, 378, 421, 423-424, 440
Kızılalyak Halife 453, 510
Kirrevkom 43-44
Knoll, Artur 177
Koca, Zahir 513
Kocaoğlu, Osman 19, 57, 66, 143, 162-163, 166, 214-215, 217, 221-223, 230-232, 239-242, 246, 248-252, 278-280, 286-287, 291, 314-315, 330-331, 333-336, 338, 342-343, 346, 432, 555, 632, 638-639, 642
Kocaoğlu, Timur 22, 24, 58, 64, 69, 71, 78, 93, 334, 513, 521, 662, 665, 683, 692
Koçar, Abdulhamit 454
Koçar, Çağatay 521
Kolçak, Aleksandr Vasiliyeviç 39, 41-43, 46-47, 51, 53, 77
Kolesov, F. I., 35, 58
Kominform 459
Komintern 48, 129-130, 259, 285, 328, 459
Komuç 47
Komünizmle Savaş Dergisi 490, 675, 691
Kondkaryan 322-323
Korbaşılar Hareketi 111
Kowalczyk, Adam 254
Kömek dergisi 195, 197
Kömek teşkilatı 64, 191, 195, 197-198, 664, 668, 680, 692
Kul Ariş 255, 298
Kurtuluş Dergisi 184, 338
Kuşçubaşı Eşref Bey 71
Küçük Talat Bey 99, 102
Kuybişev, Valeryan Viadimiroviç 63, 128
La Merkeziyye-i Hükümet-i Türkistan 452, 495, 672-673
La revue de Prométhée 332
Lakay İbrahim Beg, bk. İbrahim Lakay Beg
Lapin, Şir Ali 34-35, 160, 667
Lebensraum 354, 419
Leibbrandt, Georg 339-340, 354, 385-387, 394, 407-408

- Lenin, Viladimir İlyiç 26, 29-31, 43, 48-49, 51, 53, 62, 65-66, 77, 128, 165, 189, 195, 294, 500, 684, 686
 Leon Wasilewski 174
 Likoşin 34
 Litvinof, Maksim 267
 Lord Curzon 139, 547
 Loya Jirga 150, 545
 Lukasiewicz 175, 187
 Macar Turan Cemiyeti 230
 Madamin Beg, Mehmet Emin Beg Korbaşı 115
 Madkul, Sultan 196, 200, 202, 209-210
 Madumar Beg 145
 Mahdum, Abdulkerim 510, 525-527, 676
 Mahkam Omari 461
 Mahmudov, Mehmedali 517
 Mahmut Azizhanof 262, 300
 Mahmut Maksut Bek 461
 Mahmutcan Sadikov, bk. Aykarlı Mahmut
 Makowski, Julian 325
 Malik Ömeri 461
 Manatov, Şerif 31, 50, 161
 Marksizm 607
 Martov, Yuli Osipoviç 26
 Mayer-Mader, Andreas 375
 Mecnun Fakir 311, 318
 Mefkûrevi Temizlik Grubu 207
 Mehmet Veli Han 68
 Mehmet Emin Efendi 82, 84
 Mehmet Emin İslami 486, 502, 674
 Melgunov, Sergey Petroviç 461, 465, 468
 Mende, Gerhardt von 338-340, 349, 354, 357, 362, 364, 371, 374, 376-379, 383, 385-387, 402-403, 405-406, 408, 411, 427, 479
 Menemencioglu, Numan 378, 426-427, 430, 438, 520
 Menşevikler 26, 35
 Mesud, Ahmet Şah 33, 36, 119, 294, 528, 530, 532, 536-537, 543-544, 695
 Mevlana Mansur 311-312
 Mevlevi Abdulhay 134, 136
 Mevlevi Bereketullah Efendi 33
 Mevlevi Mehmedali 92
 Meyrzon 202
 Mihail Ahmeteli 339
 Mikhail Halil 216
 Milli Bayrak 341
 Millî İttihad 89-90
 Millî Merkez 33-35
 Millî Türkistan Birlik Komitesi 359, 369, 391-392, 394, 396, 403, 405, 412, 417, 458, 462-463, 471, 476, 492, 500, 549, 652-653, 665, 673, 678
 Millî Türkistan dergisi 403, 477
 Millî Türkistan Okulu 500
 Milyukov, Pavel Nikolayeviç 28, 164, 232-233, 323
 Mindan, Emin 513
 Mir Adil 33, 36, 88, 270, 641
 Mir Kasım 398
 Mirza Celal 24
 Mirza Muhammed Taki Beg 141
 Miyan Büzürk Salihov 217
 Mocan, Şevket 446-448, 690
 Molla Hatem Korbaşı 146
 Molla Nur Vahitov 31
 Molotov, Vyaceslav Mihayloviç 419-420, 446
 MTBK, bk. Millî Türkistan Birlik Komitesi
 Muhacirler Medresesi 320
 Muhammed Gülhan Muhamand 304
 Muhammed Hiyabani 294
 Muhammed Saidbek Pervaneçi 60
 Muhibbayoğlu, Abdurrahman 196, 209
 Muhiddinoğlu, Mirza Abdülkadir 58, 63
 Muhiti, Mahmut 283, 333, 336
 Mukimbay, Yusufbay 140, 226, 316, 320
 Muradi, Abdulvahap 168-170, 190, 196, 200, 203-206, 210, 218, 555, 576, 579, 589-590, 600, 680
 Musbüro 39
 Muskom 31, 42, 50-52
 Mustafa Ahmetov 175
 Mustafa Kemal Paşa 67-70, 92-93, 96-100, 102-103, 131, 147, 267, 695
 Mustafa Orazbayoğlu 24
 Mustafa Suphi 39, 74, 77-78, 95, 683
 Mübeşşirhan Tarazi 306, 310, 312, 452-453, 486, 495, 500, 502
 Müftü Sadreddin Han (Ziveci) 33, 87, 89, 145, 160, 169, 254-256, 263, 295-300, 302, 307-312, 315-316, 637
 Münazara 57
 Münevver Karı 22-24, 33, 64, 81-83, 87, 90, 107, 108, 168, 191, 205, 210, 290, 295, 398, 679, 685
 Münşi, Hilal 379, 692
 Müsavatçılar 215, 229, 269, 287, 340
 Nadi, Yunus 285, 426
 Nadir Han, Afgan Kralı 133-134, 136, 148, 150, 153-154, 157, 305

- Narbutabek 34
 Narkomnats 31, 50
 Nasır Mahdum 71-72, 230-232
 Nasrullah Han 452
 Nasrullahoğlu, Amanullah 203, 207
 Nasyonal Sosyalist Parti, bk. Nazi Partisi
 Nazar, Ruzi 415, 473
 Naziri Bey 69
 Nazi Partisi 338-339, 344, 356, 361, 377, 457, 678
 Nazirkul, İsakcan 519
 Necibullah 528-534, 539-540, 677
 Niedermayer, Oskar von 357, 390
 Nikuradze, Aleksandr 339
 Niyazi, Mamur 157-158, 219, 221, 296, 579, 605
 Nizamhocayev 42
 Nur Muhammed Beg 114, 116, 152-153, 156-157, 305, 311
 Nureddin Beg Hudayarhanov 160
 Nuri Paşa (Killigil) 89, 91, 102, 105, 142, 167, 228, 373, 379, 424, 428, 431-433, 436, 570
 Nürnberg Duruşmaları 460
 Oberlander, Theodor 357, 375
 Okay, Ahmetcan İbrahim 170, 195-196, 200, 207-208, 211, 237, 288, 291, 333, 347, 383, 432, 434-435, 463, 466, 486, 663, 688
 Okay, Mecitcan İbrahim 211
 Oktay, Abdulvahap (İshakoğlu) 170, 196, 200, 211-212, 244-245, 272, 299, 307
 Okuyan, Numan 190, 520
 Okyar, Fethi 252, 636
 Olzscha, Reinier 407-410
 Oraltay, Hasan 398, 490, 675, 690-691
 Oraz Serdar 33
 Orta Asya Millî Avami İhtilâl Cemiyetleri İttifakı 22, 96, 144, 572, 659, 668-669
 Osman Ahund 294-295
 Osman Hoca veya Hocaoğlu için bk. Kocaoğlu, Osman
 Osmanlı İmparatorluğu 22, 73, 76, 90, 99, 227
 Ostministerium, bk. Doğu Bakanlığı
 Öktem, Ahmet Naim 57-58, 64, 66, 70, 183, 196, 211, 216, 221, 226, 245, 485-486, 492-493, 674, 690, 692
 Özal, Turgut 514-515
 Özublak, Zahit 238, 242, 251, 486
 Özulu, Şevket 513
 Panslavizm 22
 Panturanizm 321-322
 Pantürkizm 28, 31, 38, 44, 169, 220, 249, 284, 321-322, 329, 394, 432, 438, 686, 688
 Papen, Franz von 345, 373, 378, 394, 420-424, 426-431, 433
 Paris Bloku 469, 481, 483, 674
 Parsı Hacı 500
 Pehlivan Niyaz Hacı Yusuf 61
 Pelczynski 256
 Pele, Stanislav 342
 Perestroika 16, 483, 508, 550
 Peştunizasyon 119
 Petliura, Simon 176
 Pınar, İsmail 521, 686
 Pilger, Hans 449-451, 453
 Pilsudski Fonu 187
 Pilsudski, Joseph 173-176, 178, 180, 182, 186-187, 223, 325-328, 343, 459, 669, 687, 691
 Posledniya Novosti 164
 Promete Cephesi 16, 173, 178-179, 181, 224, 226, 247, 256, 324, 332, 459-460, 548-549
Promete dergisi 185, 224, 226, 233, 274, 323-325, 330-331, 680
 Promete hareketi 177-178, 182, 184, 217, 244, 256, 280, 327, 329, 342, 346, 376, 481
 Promete Kulüpleri 182
 Promete Ligi, bk. Promete Cephesi
 Promete merkezi 224, 324
 Promete teşkilatı 177, 180, 182, 325, 680
 Prometheus 173
 Rabatlı, Alim 391
 Radek, Karl Bernardoviç 99, 129
 Rahimbayev, Abdullah 42
 Rahmankul Korbaşı 89
 Raşidov, Şeref 457, 477, 689
 Recep Kuli Korbaşı 153
 Resulzade, Mehmet Emin 176-178, 182, 186-187, 214-216, 218-219, 226, 231, 234-236, 240, 246-247, 249, 265-266, 322-323, 326-327, 329-330, 334-335, 343, 345, 369, 378, 380-382, 421, 438, 465, 636, 649, 687, 690-691
 Reşit Galip 272, 275-276
 Rıza Nur 68, 70, 215, 217, 347, 437, 685
 Rızkulov, Turar 39-41, 44, 192, 668, 679-680, 690
 Ribbentrop, Joachim von 345, 372, 405, 419-421, 423, 428-430
 Roy, Mobendra-Nath 411, 413, 678
 Roy, Olivier 152, 523, 528
 Rudenko 457
 Rudzutak 40

- Rus Kurtuluş Ordusu 410-411, 413, 678
 Russland Institute 662
 Rusya Esiri Türk İlleri Cephe Birliği 329-331, 555, 671, 680
 Rusya Halkları Kurtuluş Komitesi 413, 673, 678
 Rusya Mahkûmu İstiklâlci Türk Cephesi 482-483
 Rusya Milletlerini Kurtarma Şurası 465
 Ruşen Eşref 70
 Sabır İbrahim (Türkistanlı) 211-212, 245, 274
 Sabis, Ali İhsan 422-423, 426, 438, 440, 445
 Sabit Damolla 283
 Sadıkoğlu, Alican 262-263
 Sadreddin Ayni 24, 107-108
 Sadullah Kasımof 264
 Said Abdullah 55-56
 Said Ali Hoca 191, 195-196, 211, 664, 692
 Said Alim Han, Buhara Emiri 36, 56, 59-61, 104, 115, 131, 133, 137-138, 140, 151, 154, 259, 302, 305-306, 452, 664, 668-669, 679
 Said Kerimi 412, 472
 Said Şamil 177, 182, 186-187, 214-215, 226, 240, 246, 265, 334-335, 378, 382, 636
 Sakartvelo 184
 Salih Muhammed 196, 200, 203, 207, 209
 Saraçoğlu, Şükrü 420, 423-427, 430, 438-439
Savt-el Türkistan 501, 681
 Schaetzel, Tadeusz 174-175, 177, 187
 Schulenburg, Friedrich Werner 377-378, 380-381, 387, 394, 406, 425
Seda-i Muhacirin 320, 670
 Sedletski, Stanislav 186
 Self Determinasyon, bk. Kendi Kaderini Tayin Hakkı
 Serbest Fırka 266, 268
 Serdar Haşim Han 153, 302-303
 Serdar Şah Mahmut 302
 Seyid Abdullah Taşkendi 318
 Seyid Hüseyin 151
 Seyyid Hamza 67
 Seyyidbek İnak Kalan 306
 Sikorski, Wladyslaw 344, 378
 Smigly, Ryzd 342
 Sokolnicki, Michel 174
 Solovki Sürgün Kampı 206
 Sosyalistler Tüdesi 107, 165-166
 Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü 691
 Soysal, Abdullah Zihni 187, 291, 435
 Soysalloğlu, İsmail Suphi 68-69, 106, 484
 Spinzar Şirketi 304
 Spiridion, Kedia 176, 376, 378
 S-R, Es-Er'ler 26, 28, 32, 34-35, 46-47, 82, 170, 678
 Stalin, Yosif Visaryonoviç 30-32, 36, 48-53, 73, 94, 123, 151, 209-210, 217, 259, 263-264, 294, 321, 328, 355
 Stark, Leonid 139, 258, 260, 605
 Steçko 431
 Steinhart, Laurence 438-439
 Step Genel Valiliği 32-33, 119
 Stotsky, Smal 180
 Sultan Abdulaziz Han 646
 Sultan Galiyev, bk. Galiyev
 Sultan Karı 370, 476, 492
 Sultanova, Meryem 196, 210, 269
 Şah Murad 141
 Şakman, Tausultan 181, 187
 Şakuli, Mustafa 219, 221, 230, 605
 Şark Yıldızı 255, 298
 Şehzade Ömer 306, 452
 Şekuri, Ahmet 195, 200, 202, 211-212, 486, 692
 Şemseddin Vekil 453
 Şeybani Özbek Han 54, 118
 Şimal Afganistan Vilayetleri İslam İttihadı 513, 527, 541, 676, 681
 Şimali Kafkas Cumhuriyeti 89
 Şimali Kafkasya Cemiyeti 214
 Şir Muhammed Beg 95, 113-115, 132, 144, 146-147, 151-152, 156-157, 241, 259, 311, 449, 452-454, 499, 637, 679
 Şulgin, Aleksandr 176, 183, 324, 326-327, 332, 344, 386, 691
 Tabutluk 443
 Tağiberli, Devlet 465, 469
 Tağan, Alimcan 168
 Tahir Şakir, bk. Çağatay Tahir
 Tahiroğlu, Neşet 488
 Talat Paşa 76, 80, 88, 159-160
 Taliban Hareketi 537
 Tanrıöver, Hamdullah Suphi 70, 171, 215, 345
 Taraki, Nur Muhammed 507-508, 523
 Tarzi, Mahmut Han 96, 146, 167, 570
 Taşkent Sovyeti 35-36, 38, 42, 58, 71, 140
 Taşmuhammed Beg 133
 Tatoğlu, Berdi 255, 298
 Taymas, Abdullah Battal 50, 171, 215, 687
 Temir, Ahmet 79, 202, 291, 338-339, 361-362, 369, 379, 405, 687
 Tengirşenk, Yusuf Kemal 67, 689
 Terakkiperver Ceditçiler Fırkası 169

- Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 216
 Terakkiperverler grubu 106
Tercüman dergisi 320, 495, 661, 691
Tercüman-ı Efkâr 495-497, 661, 674, 681, 691
 Teşebay, Mümin 461
 Teşkilat-ı Mahsusa 80, 147
 Tevetoğlu, Fethi 440
 Tınışbay, Muhammedcan 33, 36, 640
 TKSİYD, bk. Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği
 TMB, bk. Türkistan Millî Birlik Teşkilatı
 Togan, Zeki Velidi 24, 38, 43, 46, 48, 69, 72, 77, 95, 98, 105-108, 114, 120, 134-135, 140-141, 145, 160, 162-166, 168-171, 178, 204-205, 207, 215-216, 218-219, 221-223, 230-231, 234-235, 237, 252, 263, 269-272, 274-277, 335-336, 347, 378, 419, 421-422, 433-435, 439-440, 443-445, 464, 466, 484-485, 487, 550, 555, 568, 600, 619, 665, 668-675, 680, 683, 688, 692
 Togay, Muharrem Feyzi 291, 361, 364, 436, 438, 440
 Toktar, Fuat 171, 215, 265
 Tokumbet, Osman 160
 Topçubaşı, Ali Merdan 61, 164, 176, 178, 181, 326, 331
 Tölegen Mümin 200
 Töre, Habibullah 452
 Töre, Narbetcan 320
 Töre, Nasır Han 33
 Töre, Seyyid Yakup Han 280-281
Trisub 176, 184
 Troçki, Lev Davidoviç 41-42, 77, 218, 355, 589
 Truman Doktrini 459
 Tsereteli, Mihail 378
 TTGB, bk. Türkistan Türk Gençler Birliği
 Turab Beg 145, 157-158, 160, 169, 241, 295-297, 579
 Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti 24
 Turkfront 42
 Turkkomissia 40, 58, 128
 Tursun, bk. Abdullah Tevekkül Babür
Türk Dünyası dergisi 76
 Türk Göçmenler ve Mülteciler Federasyonu 492
 Türk Kızıl Alayı 77
 Türk Komünist Partisi 39, 41, 68, 77
 Türk Kültür Birliği 228, 287-288, 291-292, 432, 434-437, 487, 672-673, 681
 Türk Kültür Derneği 434, 488, 651, 692
 Türk Ocakları 70, 228, 248, 265-267, 493, 514-515, 617, 638, 676
 Türk Sosyalist Partisi 46
Türk Yurdu 76, 248, 425, 437
 Türkçülük-Turancılık Davaları 443
Türkeli dergisi 490, 688
 Türkeli, Ahmet 489
 Türkeş, Alparslan 440
 Türkische Post 423, 426
 Türkistan Amerikan Derneği 514, 519-521
 Türkistan Araştırmaları Vakfı 512-513, 516-517, 654, 676, 678
 Türkistan Azadlık Cemiyeti 167-171, 177, 201, 204, 210, 215, 217-219, 578, 669, 680
 Türkistan Cemiyet-i Hayriye teşkilatı 500
 Türkistan Çalışma Grubu 408
Türkistan dergisi 212, 223-224, 236, 244, 252, 260, 268, 284, 473, 486, 500, 680-681
 Türkistan Genel Valiliği 32, 54, 56, 119, 162
 Türkistan Hayriye Cemiyeti 500
 Türkistan İrtibat Dairesi 375-376
 Türkistan Komünist Partisi 38-42
Türkistan Kuyuşu 320
 Türkistan Kültür Derneği 484-485, 487, 674
 Türkistan Lejyonu 360, 374, 382, 387, 389-397, 399-400, 402-403, 406-409, 412, 414-415, 417, 453, 457, 473, 479, 519, 672, 680
 Türkistan Millî Azatlık Komitesi, bk. Türkeli Komitesi
 Türkistan Millî Birlik Teşkilatı 69, 125, 217, 402, 558, 563, 680
 Türkistan Millî Hükümeti 37, 45, 392, 409, 412, 641, 673, 679
 Türkistan Millî Komisyonu 387
 Türkistan Millî Ordusu 402, 412
 Türkistan Millî Yardım Sandığı 392
 Türkistan Muhacirler Birliği 317-318, 499, 680
 Türkistan Müslümanlarının İkinci Kongresi 34
 Türkistan Şehitleri Abidesi 289-290, 680
 Türkistan Talebe Birliği (Almanya) 200, 202, 204, 218
 Türkistan Türk Gençler Birliği 106, 226-228, 232, 252, 262, 269, 272, 280, 286-287, 289, 291-292, 333, 337, 434, 436-437, 487-488, 493, 510, 613, 617, 642, 651, 663, 669, 672, 678, 692
 Türkistan Türk Muhacirler Birliği 495, 497
 Türkistan Türk Muhacirleri İlim Otağı 495
 Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği 235-237, 252, 269, 670